

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРИУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

До захисту допустити:

завідувач кафедри

 Романцов В.М.

(підпис) (ПІБ завідувача кафедри)

«09» грудня 2025 р.

«БИТВА ЗА КИЇВ ВОСЕНИ 1943 РОКУ»

Кваліфікаційна робота здобувача
другого

(магістерського) рівня вищої освіти
освітньо-професійної програми
«Історія»

Немченко Всеволод Леонідович

Науковий керівник:

Романцов Володимир Миколайович,
д.і.н., професор

Рецензент:

Тинченко Ярослав Юрійович, к.і.н.

заступник директора з наукової роботи

Національного військово-історичного
музею України

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою відмінно 98А

Секретар ЕК Шипік Н.Ф.

«19» грудня 2025 р.

КИЇВ – 2025 рік

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

_____ 3

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

_____ 4

ВСТУП _____ 8

РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження

_____ 11

1.1. Історіографія теми

_____ 11

1.2. Джерельна база та методологія роботи

_____ 23

Висновки до розділу 1 _____ 28

РОЗДІЛ 2. Оперативна обстановка на київському напрямку напередодні битви за Київ

_____ 29

2.1. Передумови битви, плани німецького та радянського командування

_____ 29

2.2. Сили сторін та їх бойові спроможності

_____ 34

2.3. Чинники, що впливали на бойові дії

_____ 37

Висновки до розділу 2 _____ 42

РОЗДІЛ 3. Форсування Дніпра та бої на плацдармах

_____ 44

3.1. Створення Букринського плацдарму та бойові дії на ньому

_____ 44

3.2. Створення Лютізького плацдарму та бойові дії на ньому

_____ 59

Висновки до розділу 3	68
РОЗДІЛ 4. Вигнання нацистських окупантів з Києва	70
4.1. Радянський наступ на Київ і відступ противника	70
4.2. Місце битви за Київ в історії радянсько-німецької війни та Другої світової війни	78
Висновки до розділу 4	89
ВИСНОВКИ	91
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	94
ДОДАТКИ	106

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГШ	– Генеральний штаб
ДЗОТ	– дерево-земляна оборонна точка
ДСВ	– Друга світова війна
Ін-т історії України	– Інститут історії України Національної академії наук України
Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського	– Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України
кд	– кавалерійська дивізія
КНО	– Київська наступальна операція
мк	– механізований корпус
МО	– Міністерство оборони
НАН України	– Національна академія наук України
пдд	– повітряно-десантна дивізія
ПММ	– пально-мастильні матеріали
ППО	– протиповітряна оборона
САУ	– самохідна артилерійська установка
сд (сбр)	– стрілецька дивізія (стрілецька бригада)
СРСР	– Союз Радянських Соціалістичних Республік
Ставка ВГК	– Ставка Верховного Головнокомандувача
тк	– танковий корпус
отбр	– окрема танкова бригада
помбр	– понтонно-мостова бригада
УІНП	– Український інститут національної пам'яті
ЦАМО	– Центральний архів Міністерства оборони СРСР або російської федерації
ЦДАГОУ	– Центральний державний архів громадських об'єднань України

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Армія – оперативне об'єднання з декількох з'єднань одного чи декількох родів військ, призначене для ведення операцій. Склад армії залежить від характеру війни і способів її ведення, від оперативного призначення армії, її виду (польова, повітряна, танкова), особливостей театру воєнних дій.

Битва за Київ восени 1943 р. – бойові дії радянських і німецьких військ на київському напрямку восени 1943 р. під час якої радянські війська оволоділи Києвом, чим створили стратегічні умови для розвитку наступу на Правобережній Україні в 1944 р. Битва включає в себе вихід радянських військ на лівий берег Дніпра в межах Київської області, форсування Дніпра та захоплення плацдармів на його правому березі на північ та південь від Києва в районі населених пунктів Лютіж і Великий Букрин відповідно, бойові дії на захоплених плацдармах з метою їх утримання та розширення, проведення десантної операції та маневр військами, бої у передмісті та в Києві, подальший наступ радянських військ і перехід до оборони.

Бойовий порядок військ – розташування (тактична побудова) підрозділів, частин і з'єднань різних родів військ (піхота, кавалерія, бронетанкові та механізовані війська, артилерія) в угрупованні, створеним для ведення бою. Елементами бойового порядку з'єднань і частин є ешелони (один, два або три), артилерійські групи та резерви різного призначення, а в обороні й протитанкові райони.

Десант – війська, призначені для висадки чи такі, що висадились на територію, що зайнята противником, з метою ведення там бойових дій.

Десантування – перекидання по повітрю та висадка в тил противника підрозділів, частин і з'єднань для ведення бойових дій.

Дивізія – тактичне з'єднання, що складається з декількох полків, частин зв'язку, бойового, технічного та тилового забезпечення. Бувають стрілецькі, піхотні, кавалерійські, артилерійські, танкові та інші.

Директива – загальна керівника вказівка, що віддається вищим начальником (штабом) у письмовому вигляді. Директива віддається Ставкою ВГК військам фронту або командувачем військами фронту військам армії для здійснення прийнятого рішення на операцію. Директива зазвичай віддається на операцію. Виконання військами проміжних задач координується віддаванням наказів і бойових розпоряджень в ході операції.

Ешелон – частина бойового порядку або оперативної побудови військ.

Корпус – найвище тактичне з'єднання, що складається з декількох дивізій чи бригад, а також частин бойового, технічного та тилового забезпечення. Корпуси бувають армійські, стрілецькі, кавалерійські, механізовані, танкові, артилерійські, повітряно-десантні.

Оперативна обстановка (в районі бойових дій) – сукупність усіх факторів, що тією чи іншою мірою можуть вплинути на підготовку, хід та результат операції. Найважливішими елементами є: відомості про протиборчі сторони (склад, стан, угруповання, характер дій, бойові можливості, рівень забезпечення), місцевість та її тактичні властивості, економічний стан району дій, погода, період року та час доби. Аналіз оперативної обстановки дозволяє планувати та проводити операції, а також своєчасно вживати заходи для корегування планів з метою досягнення визначених задач.

Передовий загін – загін з підрозділів різних родів військ, що висилається від військового з'єднання для захоплення та утримання до підходу головних сил важливих рубежів і об'єктів, крупних вузлів доріг тощо. Склад передового загону та його віддалення від головних сил залежать обстановки та задачі, який він виконуватиме. Бойові дії передового загону можуть підтримуватися авіацією та артилерією.

Переправа – подолання військами водної перешкоди (річки, каналу, озера). В залежності від характеру перешкоди та наявних засобів переправи можуть бути: десантні – для переправи підрозділів з їх озброєнням і технікою на плаваючих автомобілях і бронетранспортерах, моторизованих човнах, місцевих і підручних засобах; паромні – для переправи танків, артилерії,

автомобілів та іншої техніки на поромках з табельних і підручних переправних засобів; мостові – для переправи колон військ з їх озброєнням і технікою по мостам, що обладнані з понтонних парків, збірних конструкцій чи місцевих матеріалів. Переправа може здійснюватися також вправ й убрід.

Підрозділ – військова одиниця постійної організації та однорідного складу в кожному роді військ, що входить в більш крупний підрозділ чи частину. Так, відділення входить у взвод, взвод – в роту (батарею, ескадрон), рота (батарея, ескадрон) – в батальйон (дивізіон), батальйон (дивізіон) – в полк.

Плацдарм – район, захоплений військами на березі, зайнятому противником, при форсуванні водної перешкоди, що використовується для накопичення та розгортання на ньому сил і засобів, які переправились, з метою подальшого наступу.

Рід військ – головні складові частини наземних військ, призначені для безпосереднього ведення бойових дій шляхом активного впливу на противника. В кожному роді військ частини та з'єднання мають однакове основне озброєння, відповідну організацію та тактику. До них відносяться: піхота, кавалерія, бронетанкові та механізовані війська, артилерія. Інженерні війська, війська зв'язку, розвідка тощо призначені для забезпечення бойової діяльності родів військ.

Смуга оборони – смуга місцевості, що обороняється тактичними з'єднаннями, оперативним або оперативно-стратегічним об'єднаннями та обмежена: з фронту – переднім краєм, з тилу – глибиною бойового порядку (оперативної побудови військ), на флангах – розмежувальними лініями з сусідами.

Стариця – відокремлена від річки ділянка її колишнього річища, або озеро, що лежить у старих залишених річкою річищах. Має видовжену звивисту чи підковоподібну форму. Спочатку є старичним озером,

яке поступово заноситься наносами, замулюється, заростає і перетворюється на болото, а потім – вологі луки. Зазвичай невеликі за площею, вони поширені в долинах річок переважно рівнинної частини України – у заплавах Дніпра

та їх притоках – Десни, Сули, Псла.

Тактичні властивості місцевості – властивості місцевості, які впливають на ведення бойових дій військ.

Танконедоступна місцевість – місцевість, яка має природні перешкоди (заболочені ділянки, рви, яри, лісові масиви, гори), що ускладнюють масоване застосування танків.

Форсування – наступ військ з подоланням річки, протилежний берег якої обороняє противник. Від наступу форсування відрізняється тим, що війська того, хто наступає, частиною своїх сил мають під вогнем противника подолати річку та оволодіти плацдармами, які мають забезпечити переправу головних сил і введення їх у бій на протилежному березі для розширення плацдармів, прориву оборони та розвитку наступу. Форсування зазвичай закінчується після захоплення військами першого ешелону плацдармів таких розмірів,

які забезпечують безпеку пунктів мостових переправ від вогню польової артилерії та мінометів противника. Наступні ешелони військ у цьому випадку вже не форсують, а переправляються через річку. Форсування може здійснюватися з ходу або з планомірною підготовкою.

Фронт – оперативно-стратегічне об'єднання збройних сил для вирішення крупних оперативно-тактичних задач. До складу фронту входять армії, корпуси, бригади (полки) бойового, технічного та тилового забезпечення.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Серед подій Другої світової війни через 80 років після її завершення для українських істориків чільне місце посідають ті, що відбулись на теренах України. Важливе місце серед них належать битві за Дніпро у 1943-1944 рр. та її ключовій складовій – битві за Київ восени 1943 р. Постає необхідність комплексного переосмислення подій, пов'язаних із вигнанням нацистів з Києва восени 1943 р. крізь призму сучасних підходів воєнно-історичної науки та формування національної пам'яті.

Актуальність цієї проблематики підтверджує прийнятий 21 серпня 2025 р. Закон України “Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу”, який в умовах сучасної Війни за Незалежність чітко визначив важливість, мету та основні принципи цього напрямку сучасної державної політики України.

У сучасних умовах відкриття архівів в Україні, активізації воєнно-історичних досліджень подій Другої світової війни, розвитку критичної історіографії є змога не лише відновити повнішу картину перебігу подій, але й надати об'єктивну оцінку рішень і дій командування та їхніх наслідків. Особливого значення набуває врахування як первинних джерел 1943 р., так і новітніх наукових публікацій останнього десятиліття, що дозволяє інтегрувати до аналізу здобутки сучасної воєнно-історичної науки.

Мета дослідження полягає у всебічному аналізі битви за Київ восени 1943 р. з урахуванням сучасних підходів воєнної історії, новітніх наукових інтерпретацій та відкритих архівних джерел для відтворення об'єктивної картини перебігу подій, визначення місця цієї битви в українській історії.

Визначена мета передбачає виконання таких *завдань дослідження*:

проаналізувати історіографію теми;

розглянути джерельну базу та методологію дослідження;

розглянути оперативну обстановку на київському напрямку восени 1943 р. висвітлити плани протиборчих сторін;

проаналізувати події щодо форсування Дніпра на київському напрямку, бойові дії на Букринському та Лютізькому плацдармах, бої по звільненню Києва та подальші дії сторін;

розглянути місце битви за Київ восени 1943 р. в сучасній політиці національної пам'яті України, проаналізувавши процеси її деколонізації та переосмислення;

сформулювати узагальнені висновки щодо значення битви за Київ восени 1943 р. у контексті Другої світової війни та її впливу на воєнно-історичну науку.

Об'єкт дослідження – київський напрямок в контексті воєнного протистояння Червоної армії та Вермахту восени 1943 р.

Предмет дослідження – битва за Київ восени 1943 р.

Хронологічні межі. Вибір нижньої межі (вересень 1943 р.) зумовлений виходом передових підрозділів Червоної армії до лівого берега Дніпра на київському напрямку та захопленням ряду плацдармів на правому березі річки. Верхня межа (13 листопада 1943 р.) обґрунтовується зупиненням просування радянських військ на київському напрямку після вигнання нацистських окупантів з Києва та переходом військ 1-го Українського фронту до оборони.

Територіальні межі дослідження охоплюють Київську область.

Методи дослідження. Методологічну основу роботи становлять фундаментальні наукові принципи об'єктивності, історизму, системності, комплексності, детермінізму тощо. Специфіка предмета дослідження передбачала застосування спеціальних методів воєнно-історичного дослідження (історико-системного, проблемно-хронологічного, історико-порівняльного, історико-генетичного), що сприяло висвітленню важливих аспектів воєнного мистецтва у битві за Київ восени 1943 р.

Наукова новизна дослідження полягає в:

систематизації й аналізі ключових праць радянської, пострадянської, сучасної та новітньої вітчизняної історіографії битви за Київ восени 1943 р.;

деідеологізації та переосмисленні поглядів на події битви за Київ восени 1943 р., перегляді спотвореної історичної реальності щодо цих подій;

висвітленні прихованих, за радянських часів, і недостатньо вивчених, у сучасній науковій літературі, подій, пов'язаних із боями на київському напрямку восени 1943 р.

Практичне значення одержаних результатів полягає у сприянні подальшим воєнно-історичним розвідкам з цієї проблематики, розширенню знань та активізації творчого мислення студентів. Результати роботи можуть бути використані у навчальному процесі в Маріупольському державному університеті, військово-патріотичному вихованні студентів і музейній практиці.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження оприлюднені автором у виступах на наукових і науково-практичних конференціях та семінарах: Всеукраїнській науково-практичній конференції “Україна у світовому історичному просторі” (Київ, 02 травня 2025 р.), III міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих учених “Кліо” (Київ, 14 листопада 2025 р.), Всеукраїнській науковій конференції “Histmilita: військова історія України та світу” (до 80-річчя завершення Другої світової війни) (Київ, 17 листопада 2025 р.).

Структура роботи підпорядкована досягненню мети і виконанню завдань дослідження та зумовлена його логікою. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, термінологічного словника та додатків. Загальний обсяг роботи **XX** сторінок, з них основного тексту – 76 сторінок. Список використаних джерел складається з 100 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія теми

Вивчення подій протистояння на київському напрямку восени 1943 р. має понад вісімдесятирічну історію, що охоплює кілька чітко окреслених періодів – радянський, пострадянський та сучасний. Кожен з них формувався під впливом політичних, ідеологічних і наукових чинників свого часу, що безпосередньо впливало на висвітлення подій, оцінку рішень командування, зображення окремих бойових епізодів і статистику втрат. Аналіз історіографії дозволяє простежити еволюцію підходів від суто героїзованого, політизованого та ідеологізованого радянського нарративу до позбавлення від них в українській історичній науці та започаткування ревізії усталених суджень та висновків, проведення досліджень, які прагнуть до максимальної наукової об'єктивності, базуючись на широкій джерельній базі.

Радянський період вивчення битви за Київ хронологічно почався в 1944 р. та тривав до 1991 р., часу припинення існування СРСР. Він почався з часу перших науково-популярних розвідок, пов'язаних зі збройною боротьбою за Київ, які були здійснені військовими істориками генерал-майором Ф. Ісаєвим і підполковником Г. Мещеряковим відразу після завершення подій. Цей майже півстолітній період поділяється на два етапи: “сталінський”, що тривав до середини 1950-х рр., та “історично усталений”.

Пострадянський період охоплює період від початку 1990-х рр., часу перших публікацій професора М. Ковалю, тогочасного керівника профільного відділу Ін-ту історії України, й до 2015 р., початку процесів активної декомунізації в Україні. Сучасний період вивчення битви триває до сьогодні.

Перші публікації за темою з'явилися ще під час ДСВ. Вони мали науково-популярний характер і виходили окремими невеликими за обсягами

виданнями, такими як “Битва за Дніпро” (автор – старший викладач кафедри оперативного мистецтва Вищої військової академії імені К. Е. Ворошилова генерал-майор

Ф. Ісаєв) і “Боротьба за Київ” (автор – старший викладач кафедри воєнної історії Військової академії імені М. В. Фрунзе підполковник Г. Мещеряков). Джерелами для таких публікацій виступали зведення Радянського інформаційного бюро (рос. – Совинформбюро), нариси кореспондентів у центральній та військовій пресі, які до цього проходили цензуру та обробку літературними редакторами. Яскравим прикладом такої “пропагандистської творчості” є видана у 1944 р. брошура, яка являла собою збірник-передрук матеріалів, опублікованих центральним друкованим органом військового відомства – газетою “Красная Звезда”. Загалом, усі перші публікації за темою мали за мету не стільки висвітлити реальний перебіг бойових дій, скільки створити героїчний образ Червоної армії та закласти підвалини “правильної” історії війни.

На роботу істориків за темою в перше повоєнне десятиріччя вплинуло ухвалення у 1949 р. в СРСР цензурних обмежень (“Перелік відомостей, що заборонені для опублікування у відкритій пресі та по радіо”), яким запроваджувався контроль над оприлюдненням у дослідженнях з історії радянсько-німецької війни секретних, ще з часів війни, матеріалів. Заборонялась вільна публікація матеріалів про хід бойових дій, планування та проведення операцій, про з’єднання та частини, що брали в них участь, тощо. Таким чином, історію війни мали право глибоко вивчати та знати лише вищий і старший офіцерський склад органів військового управління Радянської армії.

Яскравим прикладом “закритої наукової праці” за темою є проведене офіцерами ГШ збройних сил СРСР на початку 1950-х рр. доволі детальне воєнно-історичне дослідження “Наступ 1-го Українського (Воронезького) фронту на київському напрямку в 1943 році (Короткий оперативний нарис)”, видане під редакцією генерал-лейтенанта С. Платонова. Зазначена праця була розсекречена лише на початку 1990-х рр. вже в російській федерації,

а опублікована ще пізніше, у 2007 р., разом із двома іншими розсекреченими працями. Узагальнене видання отримало назву “Битва за Дніпро. 1943” [6] та хибну характеристику “науково-популярне”.

Одним із головних засобів вивчення досвіду радянських збройних сил у минулій війні було закрите у 1946-1989 рр. друковане видання – журнал “Военная мысль”, орієнтований на офіцерський склад збройних сил СРСР. У цьому журналі в № 15 за 1953 р. була опубліковано стаття професора полковника Б. Тельпуховського, а в № 10 за 1963 р. – дослідження воєнного історика полковника В. Вознесенка, присвячені Битві за Дніпро та Київській наступальній операції 1943 р.

На другому етапі радянського періоду історіографії по зазначеній темі істотно розширилось предметне поле досліджень. Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. вийшли два узагальнюючі дослідження, підготовлені воєнними істориками (по факту, кадровими офіцерами) під керівництвом генерал-лейтенанта С. Платонова: “Операції Радянських Збройних сил у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.” та “Стратегічний нарис Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.”. У цих працях відсутні будь-які посилання на використані джерела чи літературу, натомість на початку видань є твердження авторського колективу про залучення архівних матеріалів і трофейних документів з використанням воєнно-історичних праць. Інформація за темою викладена у першому виданні в третьому томі, а в другому – у десятій главі. Перше видання мало гриф “Для службового користування” та наводилось в оглядах радянської історіографії війни, що були опубліковані в 1968 р. у друкованому органі МО СРСР – “Військово-історичний журнал” (№№ 1 і 3), а друге до таких оглядів не включалось, адже мало гриф “Цілковито таємно”.

Окрім закритих видань, у ті ж часи друкувались й публікації для широкого загалу, які мали переважно науково-популярний характер. Так, у 1960 р. колишній політпрацівник, а у той час декан факультету наукового комунізму одного з московських інститутів Г. Уткін опублікував працю “Герої

Дніпра”,

а в 1963 р. – монографію “Штурм “Східного валу”. Визволення Лівобережної України і форсування Дніпра”. Остання стала на тривалий час головним дослідженням у межах теми, а деякі підходи та висновки автора залишаються актуальними й досі. В ній, за рахунок використання доступних на той час документальних джерел, досить широко представлені особливості розвитку бойових дій. Однак, ці праці залишались у полоні радянських ідеологем й акцентували увагу читачів на героїзмі радянських офіцерів і бійців. Після виходу монографії Г. Уткіна ґрунтовну розробку теми битви за Дніпро радянські історики не здійснювали.

Події битви за Київ восени 1943 р. висвітлювалась й у фундаментальних наукових колективних публікаціях, таких як: 6-томна праця “Історія Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945 років” (третій том, видання 1961 р.), 12-томна праця “Історія Другої світової війни 1939-1945 років” (сьомий том, видання 1976 р.) та 3-томна праця тогочасних українських істориків “Українська РСР у Великій вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 років” (другий том, видання 1975 р.). У них вже подавалися більш детальний опис бойових дій з наведенням хронології, складу протиборчих сторін, коротких відомостей про командувачів та окремі бойові епізоди. Проте незмінним залишалося головне – ілюстрація радянського воєнного мистецтва, де кожне рішення командування виважене та правильне, а будь-які невдачі виникали через підступність чи чисельну перевагу ворога.

Окремі аспекти протистояння на київському напрямку восени 1943 р. були відображені в узагальнюючих працях з історії німецько-радянської війни, спеціальних монографіях, численних розвідках у наукових журналах і збірках науково-практичних конференцій, присвячених вигнанню нацистських окупантів з України та форсуванню Дніпра.

У рамках радянських ідеологічно-пропагандистських штампів створювались воєнно-історичні праці в Інституті воєнної історії МО СРСР і військових академіях, науковцями та громадянами, які входили до складу

воєнно-історичних гуртків, що діяли під керівництвом партійних органів, здійснювалися описи окремих аспектів збройної боротьби на київському напрямку у 1943 р. Наукові знання за темою акумулювалися й в Ін-ті історії України, де у 1980-х рр. сформувалася наукова школа професора М. Ковалю.

У 1970-х і 1980-х рр. видавництвом МО СРСР “Воєніздат” активно видавалися воєнно-історичні нариси, які можна поділити на дві групи. До першої групи належать праці, де розглядалися роль і місце певного роду військ у найбільших битвах радянсько-німецької війни (в радянській історіографії – Великої Вітчизняної війни), описувався його бойовий шлях, аналізувалися способи ведення ним бойових дій. Наприклад, це колективні праці “Радянські танкові війська. 1941-1945”, “Радянська кавалерія”, “Інженерні війська в боях за Радянську Батьківщину”. До другої – праці, що присвячені виключно опису бойового шляху у роки радянсько-німецької війни певного військового формування (армія, корпус, дивізія або бригада), показу бойової звитяги офіцерів і солдатів. У всіх цих нарисах знайшли в них своє відображення події, пов’язані з протистоянням на київському напрямку восени 1943 р. Наприклад, це праці: “В битвах за перемогу: бойовий шлях 38-ї армії в роки Великої вітчизняної війни. 1943-1945”, “Києво-Берлінський: бойовий шлях 6-го гвардійського танкового корпусу”, “7000 кілометрів у боях і походах” (бойовий шлях 161-ї стрілецької дивізії), “Фастівська гвардійська. Бойовий шлях 53-ї гвардійської ордена Леніна Червонопрапорної орденов Суворова

та Богдана Хмельницького танкової бригади”. Авторами таких праць зазвичай були офіцери з профільних військово-навчальних закладів або з Інституту воєнної історії МО СРСР. Звісно, такі праці не виходили за історично усталені рамки викладення матеріалу про події. Особливістю другої групи праць було те, що вони містили в собі багатий масив спогадів ветеранів тих військових формувань, звісно відредагованих цензурою та політорганам.

Особливу роль у ті часи відігравали ювілейні видання, приурочені до чергових річниць так званого визволення Києва чи завершення війни.

Такі збірники, як правило, містили урочисті передмови партійних керівників, розлогі статті ветеранів, відзначалися багатим ілюстративним матеріалом, але при цьому не виходили за межі офіційного канону. В цьому контексті можна згадати воєнно-історичні нариси “Визволення Києва”, авторства тогочасного міністра оборони СРСР Маршала Радянського Союзу А. Гречка, який був виданий до 30-річчя вигнання нацистських окупантів з Києва. Воєначальник брав безпосередню участь у тих подіях, обіймаючи посаду заступника командувача Воронезьким (1-м Українським) фронтом.

Варто відзначити мемуари та спогади командувачів і командирів різного рівня, опубліковані за радянські часи. За підрахунками історика В. Кидоня, спогади про Київську наступальну операцію 1943 р. залишили понад 50% заступників командувача фронту та командувачів армій, до 3% командирів корпусів, дивізій і бригад [41].

Загалом, радянський період дослідження за темою перебував у контексті тодішньої суспільно-політичної практики та характеризувався стереотипністю суджень та суб’єктивізмом при висновках щодо подій і явищ, значною описовістю та розлогим цитатництвом, цілісністю та єдністю поглядів, замовчуванням або викривленням “незручних” подій, приховуванням фактів. Публікації були “нашпиговані” ідеологічно-пропагандистськими штампами.

Пострадянський період вивчення подій битви за Київ восени 1943 р. тісно пов’язаний із демократизацією суспільних процесів і ліквідацією цензури в незалежній Україні, архівною революцією на пострадянському просторі. Ці процеси, з одного боку, уможливили пошук аргументованих відповідей на питання в межах теми та підготовку актуальних досліджень у форматі “нового бачення”, “невідомих сторінок” тощо. З іншого боку, брак широкого кола достовірних джерел, а саме радянських архівних документів і матеріалів, які до 2004 р. зберігалися під грифом “цілком таємно” і “таємно” в ЦАМО, а також німецьких джерел не дозволяли повноцінно запустити процес переосмислення теми, хоча його було започатковано.

Професор М. Коваль, який свого часу брав участь у формуванні радянського образу подій по досліджуваній темі, у своїх працях у 1990-ті р. [43; 44; 45] подавав їх за загальноприйнятими, під час панування радянської цензури, підходами.

У 1997 р. науковці І. Муковський і О. Лисенко опублікували працю, в якій показали ДСВ в Україні в суто людських вимірах [56]. Автори концентрували увагу на конкретних бойових епізодах тактичного рівня, у тому числі й за темою дослідження [56, с. 350–361].

У розлогій за обсягом колективній праці “Книга Пам’яті України” [3] серед іншого автори висвітлили загальноприйнятий порядок подання розвитку подій з форсування Дніпра, захоплення плацдармів і боїв на них, подальших дій. Статистика втрат під час тих подій в праці подана відповідно до аналогічних видань російських істориків.

Нові концептуальні підходи заклали у свою працю кандидати історичних наук І. Патриляк і М. Боровик [64], що підкріплена серйозною джерельною базою та містить сміливі й обґрунтовані висновки. Подавши значний масив інформації, вони розкрили ряд питань за темою, зокрема вказали на чисельність втрат Червоної армії під час форсування Дніпра та боїв на плацдармах.

Сучасні погляди на підготовку та проведення битви за Київ восени 1943 р. виклав у своїх працях воєнний історик доктор історичних наук В. Грицюк [17; 18; 20]. У співавторстві з доктором історичних наук О. Лисенком і кандидаткою історичних наук Т. Пастушенко ним проаналізовано алгоритм і технології використання аналогій та наративів ДСВ у сучасному українському суспільстві, визначено зміни, які сталися під впливом Війни за незалежність України, в інтерпретації науковцями подій ДСВ. Також виокремлено напрями змін в історієписанні ДСВ, які виглядають, на думку авторів, найбільш перспективними та слугуватимуть подальшій деконструкції

міфу “Великої Вітчизняної війни”, який залишається важливим елементом російської пропаганди [19].

У своїй дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук знаний воєнний історик С. Сидоров провів глибокий та детальний аналіз історіографії радянського воєнного мистецтва [79]. В ній знайшли своє відображення й історіографічні джерела, пов’язані з вигнанням нацистських окупантів з Києва восени 1943 р. У подальших своїх розвідках вчений детально розглянув оперативну спадщину Червоної армії в операціях на території України в роки радянсько-німецької війни [78].

У співавторстві з воєнним істориком доктором історичних наук С. Сидоровим В. Грицюком зроблена спроба уточнити військовий категоріально-методологічний апарат стосовно аналізу воєнно-історичних подій ДСВ. Обидва вчених вважають некоректним використання терміну “битва” щодо подій з вигнання нацистських окупантів з Києва восени 1943 р. [80].

Питання допомоги радянських партизан наступаючим військам Червоної армії та їх участь у форсуванні Дніпра восени 1943 р. розглядали у своїх розвідках дослідник І. Капась [37] і кандидат історичних наук В. Філіпов [90].

Слід зазначити, що перешкодою до об’єктивного дослідження подій за темою у 1990-х – 2015 р. було масове ввезення в Україну російської воєнно-історичної літератури, яка продовжувала транслювати, хоча й в оновленому форматі, судження та висновки, напрацьовані за радянські часи.

Водночас, у 2004-2015 р., з відкриттям архівів, у науковий обіг почали поступово вводитися бойові документи (плани, зведення, донесення тощо) та інші джерела, які в радянський час були або закритими, або використовувалися вибірково з урахуванням ідеологічних потреб. Це дало дослідникам інструменти для глибшого та різнобічного аналізу подій за темою. Таким чином, українські історики отримали змогу користуватися фондами зарубіжних архівів, насамперед німецьких, що зберігають бойові документи Вермахту, що дало змогу порівнювати свідчення обох сторін, виявляти розбіжності у датах, чисельності втрат і залучених сил тощо.

Водночас, доступ до ЦАМО, в якому зберігаються практично всі документи радянських військ періоду радянсько-німецької війни, українські історики мали всього близько десяти років, до початку Війни за Незалежність.

Вітчизняні історики почали вибудовувати нову інтерпретацію подій за деякими аспектами, які раніше замовчувалися (букринська епопея та провали повітряно-десантної операції, “чорна піхота”, людські втрати). Ці аспекти швидко набули поширення як у наукових колах, так і в інформаційному просторі, проникаючи в суспільну свідомість.

Однак, у масиві науково-популярної літератури, публікацій та ювілейних видань до річниць так званого визволення Києва, України та загалом завершення ДСВ у Європі, часто повторювали стереотипні судження, уникаючи критичного аналізу та складних тем. У таких публікаціях основний акцент робився на героїзм та жертвність, тоді як дискусійні моменти не порушувалися.

Ця двоїстість – співіснування новаторських досліджень із модернізованими, але все ще радянськими за змістом працями – створювала підґрунтя для подальшої трансформації досліджень за темою вже з початком активної декомунізації.

Водночас, одним з небагатьох, хто у пострадянській період в Україні наважився окреслити низку методологічних проблем дослідження історії ДСВ є доктор історичних наук О. Лисенко. У своїй розвідці з цього питання, вчений наголосив, “що час від часу ревізію наших термінологічних «запасів» таки слід робити. Адже навіть тексти останнього десятиліття (в тому числі й відомих вчених) приховують віджилі формулювання й дефініції. Й одна справа, коли представники «радянської школи» сумлінно продовжують експлуатувати вокабулярії доперестроєваної доби (цього вимагає сповідувана ними методологія), а зовсім інша, – якщо ті, хто намагається писати не на соціальне замовлення, несвідомо продовжують вживати ідеологеми, породжені більшовицькими ідеологами багато десятиліть тому” [51, с. 7]. В одній із своїх подальших розвідок, вчений окреслив, з позиції тих часів, теоретичні

та практичні аспекти генези та функціонування в Україні історичної пам'яті про ДСВ, розглянувши питання, пов'язані з особливостями колективної та індивідуальної пам'яті про тогочасні події, а також основні напрями державної комемораційної політики [52]. Питання історичної пам'яті про ДСВ вчений розглянув й у спільній статті з доктором історичних наук Д. Веденєєвим [11].

До питань історичної пам'яті в контексті розгляду ДСВ у ті часи звертався у своїй розвідці й доктор історичних наук Ф. Левітас щодо суперечливих сторінок тієї війни. Вчений пояснював причини існування в Україні різних історичних пам'ятей про ДСВ і визначив актуальність розробки цієї проблеми для незалежної України [48].

Сучасний період вивчення теми охоплює період з 2015 р. до сьогодні та характеризується поглибленою науковою переоцінкою подій осені 1943 р. у контексті ширших процесів деколонізації історичної пам'яті та переосмислення спадщини ДСВ.

Важливий теоретико-методологічний посил щодо дослідження подій ДСВ та її наслідків для України має праця історикині І. Азарх в якій вона зацентрувала увагу на відповідальності вітчизняних науковців і дослідників за точне та не заангажоване відображення подій в Україні періоду ДСВ у контексті переосмислення негативного досвіду минулого та запобіганню його уроків у майбутньому [1].

В останнє десятиліття значно зросла увага до уточнення хронологічних і просторових меж битви, а також активного спростування радянських канонів. Одним із провідних дослідників цього напрямку є В. Кидонь, який у своїх працях наголошує на підміні понять у визначенні меж Київської наступальної операції 1943 р., вказує на невиправдане звуження її часових рамок радянською історіографією. Така позиція дозволяє ширше оцінити оперативні та тактичні рішення, реальний масштаб залучених сил і засобів, наблизитись до визначення реальної чисельності втрат.

У своїй дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук В. Кидонь провів глибокий аналіз історіографії Київської наступальної операції 1943 р. та подав детальну систематизацію історіографічних джерел по темі [41]. У цьому дослідженні та подальших розвідках В. Кидонь встановив повноту та достовірність висвітлення у науковій літературі підготовки, проведення та результатів операції, а також виявив фальсифікації радянських і сучасних російських воєнних істориків [39; 40; 42].

Детальне вивчення радянського періоду історіографічного спадку по темі провів у своїх ґрунтовних і змістовних розвідках щодо битви за Дніпро кандидат історичних наук О. Чорний [94; 95; 96; 97; 98; 99]. В одній із своїх розвідок щодо дискусійних моментів і стереотипних суджень стосовно подолання Червоною армією дніпровського рубіжу в 1943 р., які зафіксовані в науковій, навчальній та публіцистичній літературі, історик О. Чорний спростував розтиражоване пропагандистською машиною твердження про визволення Києва до сакральної радянської дати, 7 листопада (річниця більшовицького перевороту), яке, нажаль, до сьогодні подекуди використовують у вітчизняній історичній науці [97]. Вчений ґрунтовно проаналізував в одній з останніх своїх розвідок найбільш знакові праці та розвідки з історії ДСВ в контексті протистояння на дніпровському рубежі у 1943–1944 рр., підготовлені західноєвропейськими та американськими істориками у середині 1940-х – наприкінці 2010-х рр. Ним детально розглянуто дві моделі історичних праць із окресленої проблеми – підготовлені в країнах-переможницях нацизму – у США й Великій Британії та Німеччині – країні, що розв’язала та програла війну [98]. В одній з праць О. Чорний виклав своє бачення хронологічних меж німецько-радянського протистояння у районі Києва у 1943 р. [99].

Змістовно розглянув історіографічну практику доби пізнього сталінізму (1946-1953 рр.) при висвітленні бойових дій на території України у 1943-1944 рр. у своїй статті кандидат історичних наук В. Сімперович [77]. В іншій своїй

розвідці вчений висвітлив особливості зародження та становлення радянської історіографії “Битви за Україну” під час ДСВ. Автором виокремлені характерні здобутки та тенденції історіографічного процесу [76].

Важливу роль у сучасних студіях відіграють науково-популярні публікації та окремі виступи істориків, які аналізують протистояння на київському напрямку восени 1943 р. крізь призму політики пам’яті та процесів деколонізації українського історичного простору. Завдяки поєднанню широкої джерельної бази, доступу до архівів в Україні та за кордоном, використанню новітніх методів воєнно-історичного аналізу й критичному переосмисленню радянського спадку, сучасний етап досліджень дозволяє сформуванню та багатовимірну картину битви за Київ восени 1943 р., в якій поєднуються точність фактів, багатство контексту та увага до гуманітарного виміру війни.

Водночас слід констатувати, що битва за Київ восени 1943 р. у всьому своєму розмаїтті проблем ще не став предметом детальних і змістовних досліджень вітчизняних науковців. Свідченням тому є кількість дисертаційних досліджень за цією проблематикою. Окрім згаданого вище дослідження В. Кидоня, звертає на себе увагу дисертація та розвідки полковника О. Остапчука. У своїх працях він детально розглянув ППО військ 1-го Українського фронту під час боїв на київському напрямку восени 1943 р. та дії авіації противника в смузі 1-го Українського (Воронезького) фронту в той же період [61; 62]. Відверто бракує досліджень про застосування родів військ (артилерії, бронетанкових і механізованих військ) на київському напрямку восени 1943 р., про їх інженерне, розвідувальне, матеріально-технічне, медичне забезпечення. Також не розглянуто в змістовних наукових працях і дисертаційних дослідженнях Дніпровська повітряно-десантна операція.

Окремо слід виділити праці та розвідки, проведені кандидатами історичних наук Л. Рибченко та Р. Пилявцем доктором філософії з соціології С. Петрухіним щодо висвітлення проблеми радянських військових мобілізацій на Лівобережній Україні в 1943 р., участі щойно мобілізованих українців

(так званих “чорносвітників” або “чорної піхоти”) у форсуванні Дніпра восени 1943 р. та в подальших боях на території України [65; 66; 67; 68; 73]. Вона має значний суспільний резонанс, проте, не зважаючи на вищезгадані працю

та розвідки, як наукова проблема поки що залишається недостатньо дослідженою.

Отже, історіографія битви за Київ восени 1943 р. пройшла шлях від ідеологізованої глорифікації радянських часів до сучасного багатопланового аналізу, що ґрунтується на широкому колі джерел і різних методологічних підходах. Сучасний період розвитку історіографії характеризується прагненням до критичної інтерпретації подій, уточнення періодизації, комплексного розгляду різних аспектів битви. Це створює підґрунтя для нового, більш об’єктивного та збалансованого осмислення ролі битви за Київ в історії Другої світової війни та в національній пам’яті України.

1.2. Джерельна база роботи та методологія дослідження

Джерельна база дослідження битви за Київ восени 1943 р. є комплексом різнотипних матеріалів, що дозволяють здійснити всебічний аналіз подій осені 1943 р. Вона включає документи воєнного часу радянського та німецького походження, мемуарну літературу, матеріали наукових досліджень, сучасні архівні публікації та праці останніх років. Поєднання автентичних джерел і сучасних наукових праць дає можливість не лише реконструювати хід бойових дій, а й критично переосмислити їх значення.

Радянські архівні документи становлять одну з найвагоміших груп джерел по темі, адже саме вони відображають процеси підготовки та прийняття рішень командувачами та командирами різних рівнів, містить документи, пов’язані

з всебічним забезпеченням ведення бойових дій. Ключову роль відіграють фонди ЦАМО, де зберігаються оперативні та бойові документи. Бойові накази, директиви, бойові розпорядження, плани, оперативні та розвідувальні

зведення, альбоми схем, бойові донесення, доповіді, звіти, оперативні і звітні карти, описи та інші документи є джерелами, які характеризують стан військ, їх розташування та бойові порядки, способи застосування, порядок і зміст вогневого ураження противника, відображають ступінь і своєчасність реагування командуванням на зміни умов обстановки в ході ведення операцій та бойових дій. Відомості про бойовий і чисельний склад, втрати особового складу і бойової техніки, відомості про витрати боєприпасів, склад угруповань, щільність артилерії, наявність і некомплект озброєння, забезпечення боєприпасами та ПММ, діяльність авіації тощо мають високий ступінь достовірності відображення історичної дійсності.

Натомість, у ЦДАГОУ оперативні та бойові документи за темою наведені досить фрагментарно, хоча на збереженні перебувають значні масиви документів воєнного часу. У ГДАМОУ також є певний масив документів часів війни, але переважають з документи тактичного рівня, як то історичні формуляри з'єднань і частин, які брали восени 1943 р. участь в битві за Київ.

У радянський період доступ до цих документів був практично неможливим. Для оприлюднення обиралися лише ті фрагменти, що відповідали офіційній версії подій, а така інформація, як статистика втрат, помилки і прорахунки в прийнятих рішеннях, поразки на тактичному та оперативному рівнях та їх наслідки вилучалися або подавалися в узагальненому “вихолощеному” вигляді.

Суттєвий масив радянських архівних документів поданий в електронному вигляді в мережі Інтернет. Тут слід виділити російський сайт “Пам’ять народу” (<https://pamyat-naroda.ru>), який містить значний масив відцифрованих радянських архівних документів про хід і підсумки боїв на київському напрямку восени 1943 р., нагородні документи радянських військовослужбовців.

Мемуари військових керівників, за безпосереднього керівництва яких відбувалось протистояння на київському напрямку восени 1943 р. відзначалися великою масштабністю та інформаційною насиченістю, однак вони

не позбавленні впливу суб'єктивізму. Такими є спогади з радянської сторони: маршала Радянського Союзу Г. Жукова [24], генерал-полковників А. Гречка (мемуари “Роки війни. 1941-1945” і публікація у “Воєнно-історичному журналі” під назвою “В боях за столицю України”) і К. Москаленка [54], генерал-лейтенантів М. Пухова (“Роки випробувань”) і С. Штеменка [100], генерал-лейтенанта авіації С. Красовського (“Життя в авіації”), генерал-майора К. Крайнюкова (“Від Дніпра до Вісли”), генерал-майора танкових військ С. Мельникова (“Маршал Рибалко: спогади колишнього члена Військової ради 3-ї гвардійської танкової армії”), полковника І. Якубовського (“Земля у вогні”), підполковника Д. Драгунського (“Роки в броні”) та чехословацького полковника Л. Свободи (“Від Бузулука до Праги”). З німецької сторони це спогади генерал-фельдмаршала Еріка фон Манштейна [53] і генерал-полковника Гайнца Вільгельма Гудеріана [21]. Військові звання цих авторів вказані ті, які вони мали на момент участі в подіях, що досліджуються.

У цьому розрізі слід також згадати й воєнно-історичні праці німецьких генералів і офіцерів, які брали участь у ДСВ на Східному фронті (як називали фронт радянсько-німецької війни нацистські окупанти), а саме: генерала піхоти Курт фон Тіппельскірха (“Історія Другої світової війни”), генерал-лейтенанта Буркхарта Мюллер-Гиллебранда (“Сухопутна армія Німеччини 1933-1945”), генерал-майора Ейке Міддельдорфа (“Російська кампанія: тактика та озброєння”), оберштурмбанфюрера СС Пауля Кареля [38].

До них можна додати спільну працю американських воєнних істориків Девіда Гланцева, одного із найвідоміших у світі зарубіжних фахівців із радянських збройних сил, і професора історії Джонатана Хауса, провідного американського спеціаліста з радянської військової історії з акцентом на ДСВ [15]. В ній автори провели загальний огляд і збалансований аналіз бойових дій Червоної армії в ДСВ, окресливши в тому числі й події протистояння радянських військ і Вермахту на київському напрямку восени 1943 р. Праця позбавлена ідеологічних уподобань та зобов'язань перед історичною пам'яттю.

Важливу роль відіграють також спогади радянських ветеранів з числа молодших офіцерів, сержантського та рядового складу. Вони є цінними джерелами, які розкривають повсякденну сторону бойових дій – побут солдатів, умови перебування на передовій, труднощі з постачанням, моральний стан

і психологічні чинники. Часто такі спогади передають емоційний вимір війни: відчуття страху перед переправою через Дніпро, полегшення після здобуття плацдарму, гіркоту від втрат бойових побратимів. У цьому аспекті спогади ветеранів дозволяють глибше зрозуміти людський вимір воєнно-історичної події, який у сухих документах залишається майже непомітним.

Як приклад, можна навести спогади Т. Уманського “Лютіж – ворота Києва”, “В ті штормові ночі...: Бої за Дніпро і Київ у спогадах ветеранів війни” [10],

В. Корольова “Ми визволяли Київ: Спогади колишнього воїна” [47], “Спогади учасників боїв за Київ про роки Другої світової війни” [82], “Героїчний Київ: документальні розповіді” [14], “Букринська наступальна операція очима очевидців” [8] тощо.

Окрему цінність становлять усноісторичні свідчення ветеранів і мирних мешканців, зібрані УІНП, науковими та громадськими організаціями. Вони фіксують пам'ять про події у її нинішньому вигляді, відображаючи трансформацію сприйняття війни в українському суспільстві.

Поєднання мемуарів радянського часу та усноісторичних свідчень дозволяє створити багатшарову картину подій, де офіційна хронологія поєднується з особистими історіями, емоціями та оцінками, що дає змогу побачити битву за Київ восени 1943 р. як складний і багатовимірний феномен – не лише з точки зору воєнних планів і бойових результатів, але й через призму людських долі.

Методологічною основою роботи стали загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, науковості та достовірності висвітлення подій протистояння на київському напрямку восени 1943 р.

Слід зазначити, що детально розглянув процес пізнання воєнної історії та окреслив методологію воєнно-історичного дослідження у своїй праці воєнний історик кандидат історичних наук В. Бережинський [5]. Методологічні проблеми дослідження історії ДСВ в Україні розглядали у різні роки у своїх працях доктори історичних наук Д. Веденєєв [11], О. Лисенко [49] та В. Грицюк [50], історикиня І. Азарх [1].

Окремої уваги заслуговує спільна розвідка знаних істориків В. Грицюка та О. Лисенка і кандидатки історичних наук Т. Пастушенко “Друга світова в контексті російсько-української війни: основні наративи й перспективи дослідження” в якій змістовно визначенні як зміни, що сталися під впливом Війни за Незалежність, так і перспективні вектори наукового пошуку щодо зазначеної проблематики [19].

Поруч з загальнонауковими (аналітичним, синтетичним, логічним, ретроспективним) і загальноісторичними (історико-порівняльним, хронологічним, типологічним, історично-описовим) методами в роботі використані спеціальні джерелознавчі методи (критичний та евристичний).

Весь методологічний комплекс застосованих принципів та методів дав можливість вивчити події, що відбулись під час протистояння радянських і німецьких військ на київському напрямку восени 1943 р. Важливим стало визначення понятійного апарату, а саме комплексне обґрунтування поняття “битва за Київ восени 1943 року”.

Використання історико-порівняльного методу забезпечує зіставлення радянських, німецьких і сучасних українських інтерпретацій, виявлення їхніх розбіжностей і спільних моментів. Хронологічний метод дозволяє чітко відтворити послідовність бойових дій і етапів битви, тоді як джерелознавчий аналіз дає змогу критично оцінити автентичність, повноту та репрезентативність залучених матеріалів. Військово-історичний аналіз допомагає дослідити рівень підготовки, тактику і стратегію сторін, їхнє матеріально-технічне забезпечення та організаційні можливості. Додатково застосовуються елементи історії пам’яті, що дозволяє простежити зміни

у суспільному сприйнятті протиборство на київському напрямку восени 1943 р. в різні історичні періоди, особливо після початку Війни за Незалежність України у 2014 р. і процесів активної декомунізації у 2015 р., коли питання інтерпретації радянського військового минулого набуло особливої актуальності.

Джерельна база дослідження битви за Київ восени 1943 р. є надзвичайно різноманітною та поєднує матеріали різних періодів і походження. Саме її комплексне використання дозволяє не лише відтворити фактичну канву подій,

а й критично оцінити радянську спадщину та сформувати сучасний, багатовимірний погляд на одну з ключових подій ДСВ на території України.

Використання сучасної методології дозволило досягти поставленої автором мети та виконати наукове завдання дослідження. Отримання результатів наукового пошуку не потребувало впровадження нових або запозичення спеціальних методів з галузей інших наук.

Висновки до розділу 1

Дослідження подій битви за Київ восени 1943 р. має понад вісімдесятирічну історію та охоплює кілька періодів – радянський, пострадянський та сучасний. На формування кожного з них впливали політичні, ідеологічні та наукові чинники свого часу.

Історіографія битви за Київ пройшла шлях від ідеологізовано-заполітизованого та героїзованого наративу радянських часів, що базувався на закритих джерелах, через позбавлення в національній історичній науці від цих наративів, до сучасного багатопланового аналізу, започаткування ревізії усталених радянських “штампів”, проведення досліджень, що базуються на широкій джерельній базі. Це створює підґрунтя для об’єктивного та збалансованого висвітлення вітчизняними істориками подій битви за Київ, осмислення її ролі в історії Другої світової війни та в національній пам’яті України.

Джерельна база битви за Київ поєднує в собі матеріали різних періодів і походження, що включає бойові документи воєнного часу радянського та німецького походження, мемуарну літературу, матеріали наукових досліджень, сучасні архівні публікації та праці останніх років. Комплексне використання комплексу матеріалів джерельної бази дозволяє не лише відтворити фактичну канву подій, а й критично оцінити радянську спадщину та сформувану сучасний, багатовимірний погляд на одну з ключових подій ДСВ на території України.

Використання відповідного теоретичного та методологічного інструментарію дозволяє досягти поставленої мети та виконати наукове завдання дослідження.

РОЗДІЛ 2. ОПЕРАТИВНА ОБСТАНОВКА НА КИЇВСЬКОМУ НАПРЯМКУ НАПЕРЕДОДНІ БИТВИ ЗА КИЇВ

2.1. Передумови битви, плани німецького та радянського командування

Передумови битви за Київ восени 1943 р. слід розглядати в широкому контексті воєнної кампанії на південному фланзі німецько-радянського фронту. Радянські війська, витримавши удар противника на південному фасі Курського виступу, розгорнули у серпні 1943 р. наступ на Лівобережній Україні на широкій ділянці фронту. Він здійснювався силами п'яти фронтів, Центральним, Воронежським, Степовим, Південно-Західним і Південним, на севсько-чернігівському, київському, полтавсько-кременчуцькому, дніпропетровсько-запорізькому та мелітопольському напрямках.

Із задачею захопити переправи та плацдарми на Дніпрі на ділянці Кременчук – Київ – Чорнобиль розпочали свій наступ 26 серпня 1943 р. три радянських фронти, Центральний, Воронежський та Степовий. У радянській історіографії цей наступ отримав назву Чернігівсько-Полтавська стратегічна наступальна операція, яка тривала до 30 вересня 1943 р. Запеклі бої на початковому етапі операції переросли у переслідування противника, в ході якого радянські війська вийшли до Дніпра. В результаті наступу Червоної армії було звільнено значні території Лівобережної України (Харківську, Сумську, Чернігівську, Полтавську області та лівобережні райони Київської), а розрахунки німецького командування на тривалу оборону в цьому регіоні не виправдалися. Таким чином, були створені умови для вигнання нацистських окупантів з Правобережної України [83].

Наступ радянських військ відбувався на широкому фронті та мав великий просторовий розмах. Він не зводився до виштовхування нацистських з'єднань та звільнення території. У ході наступу проводилося маневрування великими масами військ, що дозволяло успішно перемелювати сили противника. Ці завдання радянське командування вирішувало в складних умовах, за великої розтягнутості комунікацій та загальної втоми військ.

Німецький генерал Курт фон Тіппельскірх згадував, що на початку вересня 1943 р. радянський наступ призвів до прориву фронту 4-ї танкової армії та лівого флангу 8-ї польової армії Вермахту на оперативну глибину. А зв'язок із групою армій "Центр" був втрачений [85]. Ці події стали однією з важливих причин, чому окупанти відходили за Дніпро окремим угрупованнями всього через декілька переправ, залишивши радянським військам усі інші ділянки річки.

Успішний поступ радянських військ на Півночі України змусив командування Вермахту наприкінці серпня переглянути оцінку стратегічної обстановки на фронті, адже явно наростала небезпека на київському напрямку.

Ще на початку серпня 1943 р. Гітлер видав наказ про побудову вздовж середньої течії Дніпра системи укріплень Східний вал (OSTWALL), яка мала стати непрохідним бар'єром на шляху радянських військ. На півночі вона обмежувалась рубіжем по лінії р. Сож (притока Дніпра) і білоруських міст Орша та Вітебськ, а на півдні йшла від Запоріжжя по р. Молочна до Чорного моря. Із середини вересня 1943 р. у документах Вермахту цей оборонний рубіж у смузі груп армій "Південь" та "А" отримав кодове найменування позиції "Вотан" (ім'я бога війни у давніх германців) [18].

Німецьке командування планувало перейти до позиційної оборони по Східному валу з метою утримання захоплених територій та знекровлення наступаючих радянських військ і в подальшому знову розпочати повномасштабний наступ. Передній край оборони нацистів проходив по лінії командних висот правого берега Дніпра, а оборонний рубіж мав обладнуватися двома-трьома оборонними позиціями з розвиненою системою траншей, опорних пунктів, довготривалих вогневих точок, протитанкових і протипіхотних загороджень. Проте німцям повною мірою здійснити задумане не вдалося: інженерні роботи не були завершені, війська лише частково зайняли оборонні позиції. Таким чином, Східний вал залишився пропагандистським міфом [83].

Особливе воєнно-політичне значення мав київський напрямок, адже Київ був не тільки важливим стратегічним об'єктом, але також величезним пропагандистським фактором для обох протиборчих сторін. Для нацистів утримання Києва було підтвердженням їх здатності утримувати окуповану територію, тоді як для радянської сторони визволення міста мало більш широкий та потужний зміст. По-перше, для формування в офіцерів і солдат Червоної армії “психології переможців”, адже Київ мав стати першою з семи визволених столиць союзних республік (під час радянсько-німецької війни були окуповані сім столиць союзних республік: Петрозаводськ – Карело-Фінська РСР, Таллінн – Естонська РСР, Рига – Латвійська РСР, Вільнюс – Литовська РСР, Мінськ – Білоруська РСР, Київ – Українська РСР, Кишинів – Молдавська РСР). По-друге, для досягнення зовнішньополітичних стратегій СРСР, активізації та тиску на союзників дипломатичному рівні щодо відкриття союзниками по антигітлерівській коаліції фронту проти Німеччини в Європі.

Стратегічні орієнтири радянського та німецького командування щодо дій на київському напрямку істотно відрізнялися як за характером, так і за змістом. Радянське командування розглядало майбутній наступ на київському напрямку як можливість створити на правому березі Дніпра потужний плацдарм, що у свою чергу створить необхідні умови для проведення операцій по вигнанню нацистів з Правобережної України.

З іншого боку, німецьке командування ставило перед собою протилежні завдання – за будь-яку ціну зберегти контроль над Києвом і утримати рубіж Дніпра. Для Вермахту ця лінія оборони по Дніпру розглядалася як ключ до стабілізації фронту на східному театрі воєнних дій. Директиви Гітлера, що категорично забороняли відступ, підсилювали ідеологічний тиск на командирів, змушуючи їх вести виснажливу оборону навіть за умов значних втрат.

Плани протиборчих сторін втілювали різні концепції ведення війни. Так, радянська стратегія ґрунтувалася на наступальному імпульсі, масовому залученні сил і засобів, значному мобілізаційному ефекті, тоді як німецька –

на бажанні утримати стратегічні позиції при явному браку сил і засобів, прагненні воєнно-політичного керівництва в короткі терміни створити міцну оборону, використовуючи переваги рельєфу та водну перешкоду – Дніпро, і в підсумку зберегти контроль над важливим політичним центром і регіоном.

Порівняння воєнно-стратегічних концепцій радянського і німецького командування демонструє принципово різні підходи до ведення бойових дій на Київському напрямку восени 1943 р. Радянське командування будувало свої плани на основі ідеї безперервного наступу, яка передбачала максимальну концентрацію сил і засобів на визначених ділянках, форсування водної перешкоди з ходу, прорив оборони противника та розгортання широкомасштабного наступу з метою оточення та знищення угруповань противника. У фокусі радянської концепції було не лише визволення Києва як столиці союзної республіки, але й подальший вихід на стратегічно вигідні рубежі для розвитку наступу в західному напрямку [17].

Плани німецького командування ґрунтувалися на концепції «еластичної оборони», проте на київському напрямку ця стратегія була значною мірою підмінена політичними вимогами фюрера щодо категоричної заборони відступу. Вермахт мав утримувати тверду лінію оборони на Дніпрі, виснажуючи Червону армію у тривалих фронтальних боях. Використання річки, як природного оборонного бар'єра, інженерне обладнання правобережжя та ставка на контрудари мали забезпечити затримку радянського наступу й виграш часу для перегрупування сил на інших ділянках фронту [20].

Зіставлення концепцій показує, що радянська стратегія була орієнтована на динаміку, масованість і глибину наступу, тоді як німецька – на статичне, навіть жорстке, утримання позицій. Цей контраст визначив логіку майбутніх боїв, де Червона армія прагнула діяти швидко і масштабно, а Вермахт змушений був витратити ресурси на виснажливу оборону, що врешті призвело до втрати Києва.

Передумови битви за Київ виявляють складну сукупність факторів, що безпосередньо визначали характер майбутніх бойових дій. Так, Червона армія діяла в умовах успішного завершення літньої кампанії 1943 р. і загального перелому у війні, що створило сприятливий політико-стратегічний фон

і зміцнило віру в можливість масштабного наступу. Це, своєю чергою, обумовило рішучість у формуванні планів звільнення Києва як символічного центру та важливого комунікаційного вузла. Водночас, радянські війська зіткнулися з низкою проблем. Так, солдати більшості частин та з'єднань протягом багатьох тижнів не виходили з боїв, тили військ, що наступали, все більше відставали, а логістика була ускладнена, адже автотранспорту не вистачало, а залізниці були зруйновані противником, який відступав.

Незважаючи на те, що Дніпро як, природний бар'єр для організації оборони, дозволяв зосередити сили на укріплених рубежах і затримати радянський наступ, Вермахт вимушений був діяти в умовах втрати стратегічної ініціативи, вичерпування резервів і неможливості побудови гнучкої оборони через наказ Гітлера “ні кроку назад”. Це створювало напруження в середовищі командування та у військах, що підривало їх моральний стан і робило оборону менш ефективною. До того ж, перегрупування та постачання військ було ускладнено через дії радянських партизан, які від середини вересня почали проводити операцію “Концерт” (кодова назва масштабної диверсійно-бойової операції радянських партизанів, здійсненої 19 вересня – 1 листопада 1943 р. Спрямована на пошкодження ліній залізничних комунікацій в тилу гітлерівських військ для сприяння наступу Червоної армії в 1943 на смоленському та гомельському напрямках і в битві за Дніпро).

Загалом аналіз передумов битви за Київ демонструє, що радянська сторона отримала перевагу завдяки стратегічному перелому у війні та політичній доцільності звільнення Києва, хоча її можливості обмежували складності

в комунікаціях і постачанні. Натомість, противник мав виграшні позиції на місцевості, але був скутий жорсткими директивами з Берліна та браком ресурсів. Вплив цих чинників зумовив подальший розвиток подій: радянське командування діяло з позиції наступальної ініціативи, тоді як німці були змушені тримати оборону, яка дедалі більше виснажувала їх сили [80].

Аналіз реалістичності планів радянського та німецького командування перед битвою показує суттєву різницю між прагненнями та реальними можливостями сторін. Радянський план, попри його масштабність і ризикованість, базувався на об'єктивному стратегічному переломі у війні та поступовому виснаженні Вермахту. Складності, пов'язані з комунікаціями, постачанням і нестачею переправних засобів, а також необхідністю швидкої підготовки, створювали проблеми для його реалізації. Проте рішучість радянського командування, що підштовхувалася вимогами вищого воєнно-політичного керівництва, високий моральний дух військ після вдалої літньої кампанії 1943 р. та мобілізація значних людських і матеріальних ресурсів на території Лівобережної України, з якої щойно вигнали нацистських окупантів, робили цей план здійсненним, хоча й ціною великих втрат.

Німецький план оборони виглядав менш реалістичним з огляду на стратегічну ситуацію. Попри вигідне розташування на рубежі Дніпра, будівництво "Східного валу" було незавершеним, а наявні сили Вермахту не відповідали завданням, які ставило перед ними командування. Вимога Гітлера утримувати Київ за будь-яку ціну не узгоджувалася з реальними можливостями німецьких військ, які вже відчували нестачу резервів, техніки та пального. Таким чином, їхній оборонний план був радше політичною директивою, ніж продуманою військовою стратегією, що знижувало його практичну здійсненність [20].

Узагальнюючи, можна сказати, що радянський план, хоч і вимагав надзвичайних зусиль, мав більш реалістичне підґрунтя завдяки наявності стратегічної ініціативи та ресурсного переважання. Німецький же план, попри використання природних бар'єрів та інженерного обладнання місцевості,

ґрунтувався на завищених очікуваннях і не враховував фактичного виснаження та морального стану військ, що зрештою призвело до його провалу.

Передумови битви за Київ визначалися сукупністю факторів. З одного боку, Червона армія, маючи стратегічну ініціативу, прагнула прориву на київському напрямку та намагалася досягти цього у максимально стислі терміни, спираючись на чисельну та ресурсну перевагу. З іншого боку, Вермахт намагався реалізувати заявлену оборонну спроможність “Східного валу”, але був обмежений у маневрі через виснаження та знекровлення військ, жорсткі накази Гітлера. Київський напрямок перетворився на одну з головних арен протистояння, де зішлись політичні амбіції та військова логіка обох сторін, що зумовило драматизм і масштаб майбутньої битви.

2.2. Сили сторін та їх бойові спроможності

Архівні матеріали та наукова література, які аналізує у своєму дисертаційному дослідженні В. Кидонь, визначають межі району бойових дій Воронезького (від 20 жовтня – 1-го Українського) фронту восени 1943 р. Він обмежувався: із заходу залізницею Єльськ, Овруч, Коростень, Житомир, Бердичів, з півночі – лінією Чернігів, Єльськ, з півдня – лінією Черкаси, Біла Церква, Бердичів і зі сходу – лінією Ніжин, Прилуки, Пирятин, Черкаси [41]. Такі межі цілком відповідають межам району проведення битви за Київ восени 1943 р.

Провівши у своєму дослідженні аналіз історіографічних джерел бойового та чисельного складу радянських військ, В. Кидонь вказує на низку суперечностей та неточностей у висвітленні чисельності особового складу та техніки, які залучались до подій на київському напрямку восени 1943 р.

Так, наприклад, у III томі праці “Велика Вітчизняна війна 1941-1945 років” зазначено, що чисельний і бойовий склад радянських військ на початок листопада 1943 р. складав: 47 стрілецьких дивізій, дві стрілецькі бригади, три кавалерійські дивізії: всього 663 тис. осіб, 6437 гармат і мінометів,

675 танків і самохідних гармат і 684 літаки. А у I томі цього ж видання зазначено, що на початок листопада 1-й Український фронт нараховував близько 663 тис. осіб, близько 7 тис. гармат і мінометів, 675 танків і САУ, 700 бойових літаків”. А от у книзі “Радянське воєнне мистецтво в другому періоді Великої Вітчизняної війни” зазначається, що на початок Київської наступальної операції чисельність військ складала 398682 особи. У книзі “Велика Вітчизняна без грифу секретності. Книга втрат” зазначено, що у військах 1-го Українського фронту на 1 листопада 1943 р. було 671 тис. осіб, сд – 42, пдд – 3, кд – 3, мк – 1, тк – 5, сбр – 2, отбр – 4 [12]. Українські науковці В. Бережинський, В. Грицюк і ряд інших у своїх дослідженнях базуються на таких чисельних показниках 1-го Українського фронту: 671000 осіб, 7000 гармат і мінометів, 675 танків і САУ, орієнтовно 700 бойових літаків [4; 17]. Таким чином, безперечно, важливими є подальші розвідки з даного питання, адже по сьогодні єдино вірної кількості осіб бойового складу радянських військ, що брали участь у битві за Київ восени 1943 р. так і не досліджено.

Водночас, єдиним змістовним і практично безапеляційним джерелом про бойовий склад радянських військ, а саме Воронезького (1-го Українського) фронту, в битві на сьогодні є частина III п’ятитомної науково-довідникової праці “Бойовий склад Радянської Армії” , яка складена колективом воєнних науковців Генерального штабу [7]. Так, станом на 1 вересня 1943 р. у складі фронту перебувало вісім загальновійськових і по одній танковій та повітряній армії, що об’єднували в собі 42 стрілецьких і п’ять повітрянодесантних дивізій, а також сім танкових і два механізовані корпуси. Їх бойову діяльність забезпечували п’ять інженерних і одна понтонно-мостова бригади, 17 інженерних і два понтонно-мостових батальйони [7, с. 222-223]. Станом на 1 листопада склад фронту зазнав змін та включав у себе: п’ять загальновійськових і по одній танковій і повітряній армії, що об’єднували в собі 42 стрілецьких, по три повітрянодесантних і кавалерійських дивізії,

по одній стрілецькій та повітрянодесантній бригад, п'ять танкових і механізований корпуси. Забезпечували наступ фронту шість інженерних і дві понтонно-мостові бригади, 11 інженерних і шість понтонно-мостових батальйони [7, с. 278-279].

Водночас, щодо бойового та чисельного складу військ противника дослідники у цілому подають цифри з меншою розбіжністю, ніж щодо радянських військ. Так, у багатотомній праці “Велика Вітчизняна війна” наводяться дані про 24 піхотні, 7 танкових і 2 моторизовані дивізії, понад 500 тисяч осіб, 3600 гармат і мінометів, до 400 танків і штурмових гармат, 665 літаків. У розсекреченому на початку 1990-х років детальному воєнно-історичному дослідженні, проведеному офіцерами ГШ під керівництвом генерал-лейтенанта С. Платонова, “Наступ 1-го Українського (Воронезького) фронту на київському напрямку в 1943 році (Короткий оперативний нарис)”, яке побачило світ у 2006 р. вказано, що противник мав на першій лінії оборони 27 дивізій, з них: 21 піхотну, п'ять танкових і одну моторизовану дивізії.

У резерві знаходилось три німецьких піхотних і чотири угорських легкі піхотні дивізії, а також дві танкових і моторизована дивізії [6, с. 128]. Водночас, у цій же праці зазначено, що перед Воронезьким фронтом у противника було близько 26 дивізій, з яких до 19 піхотних, шість танкових і одна моторизована. Всі вони в попередніх боях зазнали великих втрат [6].

За німецькими даними, що викладені у ґрунтовній праці генерал-майора Германа Буркгарта Мюллер-Гіллебранда “Сухопутная армия Германии 1933-1945” зазначено, що у смузі наступу Воронезького фронту відходили з'єднання групи армій “Південь”. З правого флангу – з'єднання 4-ї танкової армії у складі німецьких армійського і танкового корпусів, а також двох румунських армійських корпусів, а з лівого – з'єднання 8-ї армії у складі трьох армійських і одного танкового корпусів [55, с. 366].

Маршал Радянського Союзу Кирило Москаленко, який тоді командував 40-ю, а від жовтня 1943 р. 38-ю, армією, які діяли на київському напрямку,

в своїх мемуарах наводить такі дані щодо противника перед військами 1-го Українського фронту на початок листопада: 30 дивізій, з них 7 танкових і 2 моторизовані, понад 3600 гармат і мінометів, до 400 танків і штурмових гармат, 665 літаків. Деталізуючи ці цифри, він зазначає, що з цієї кількості перед фронтом 38-й і 60-ї армій діяло 12 піхотних і 2 танкові дивізії, а щільність артилерії і мінометів на 1 км оборони не перевищувала 38-40 стволів [54].

При порівнянні складу Червоної армії та Вермахту на київському напрямку чітко простежується істотна диспропорція сил, яка й визначила загальний характер майбутніх подій. Така майже дворазова перевага дозволяла радянському командуванню вести наступальні дії на широкому фронті, розподіляючи сили між основними та допоміжними напрямками і водночас зберігати резерви для розвитку успіху. Слід зазначити, що не лише склад

і чисельність військ чи кількість техніки, а й рівень підготовки особового складу та злагодженість підрозділів, досвід і рішучість командирів, стан і якість техніки, рівень забезпечення боєприпасами та матеріальними засобами, а також моральний стан офіцерів і солдатів є суттєвими чинниками в оцінці бойових спроможностей протиборчих сторін, що впливають на ведення ними бойових дій.

Співвідношення чисельності й структури військ засвідчує, що радянське командування мало всі необхідні умови для проведення масштабної наступальної операції. Чисельна, технічна та вогнева перевага Червоної армії створювала передумови для прориву німецької оборони, тоді як Вермахт опинився у ситуації, коли навіть високий професіоналізм командування та боєздатність частин не могли компенсувати критичну нестачу сил і засобів. Це співвідношення сил стало ключовим фактором, який визначив подальший перебіг битви за Київ.

2.3. Чинники, що впливали на бойові дії

Оперативна обстановка на київському напрямку наприкінці літа та восени 1943 р. залежала не лише від інтенсивності та результатів бойових дій, чисельності, оснащення та забезпечення військ, планів командування, а й під комплексу інших чинників, які значною мірою визначали хід бойових дій. До них слід віднести природно-географічні та погодні умови, стан інфраструктури, бойовий досвід і моральний стан військ протидіючих сторін. Саме сукупність цих чинників спричинила те, що битва за Київ набула особливого характеру, поєднавши у собі не лише фронтове протистояння, а й ширший контекст боротьби за стратегічну ініціативу у Східній Європі.

Так, погода в другій половині вересня 1943 р. у районі бойових дій була переважно ясною та теплою, опади – рідкісними. Середня температура повітря коливалась від +6-8°C вночі та до +20 °C вдень. У перші дні жовтня ясна та суха погода з доброю видимістю зберіглася. З 16 по 19 жовтня пройшов слабкий дощ, що різко знизив видимість. У другій половині жовтня та у листопаді погода в районі бойових дій була похмурою, що різко знижувала видимість, з частими опадами (дощем, мокрим снігом). Середня температура вдень коливалась від +10°C до +3°C, а вночі – від +6°C до –5°C. Вранці та часто вдень були тумани, тому видимість коливалась від 4 до 10 км, під час туманів – від 1 до 2 км [20].

Якщо погодні умови були єдині для протидіючих сторін, то природно-географічні – суттєво різнились. Ключовим чинником був Дніпро. У ті роки він мав інший, ніж зараз, вигляд: природне русло з невеликими островами, притоками, старицями та рукавами, болотистими, важко доступними долинами. Рукави річки, розділені островами, зменшували відстань для одноразового ривка через водну перешкоду. Острови, як правило, порослі 1..2-метровою верболозою, забезпечували хоча б мінімальну скритність при наближенні до річки. А часті вигини русла дозволяли обрати закрут,

що охоплював ворожий берег, тим самим забезпечуючи можливість перехресного вогню по точці переправи [17]. Але загалом, безумовно, це була серйозна водна перешкода, до форсування якої треба було готуватися.

Слід навести декілька чисельних характеристик, які мав Дніпро в ті часи. На ділянці від Чорнобиля до Києва: висота домінуючого правого берега становила до 60-90 м, заплава заболочена та сильно порізана протоками, її ширина понад 3 км, русло звивисте, часто ділиться на рукави завширшки 400-500 м, середня швидкість течії 0,8-0,9 м/с, дно та береги піщані, біля Вишгорода – глинисте. Ділянка від гирла Десни до Осокорків: висота правого берега до 70 м, заплава шириною 2-11 км має безліч стариць, протоків й озер, русло звивисте та мінливе завширшки 170-1200 м, глибина до 5 м, дно піщане, швидкість течії 0,8 м/с. Ділянка від Осокорків до Ржищева: висота домінуючого правого берега до 50 м, заплава шириною 2-11 км з безліччю стариць, протоків й озер, річка часто розпадається на рукави, русла завширшки до 600 м, глибина до 5 м, швидкість течії 0,8 м/с.

Різні висновки роблять учасники тих подій та дослідники оцінюючі оборонні рубежі Вермахту по Дніпру на київському напрямку. Так, Маршал Радянського Союзу К. Москаленко в своїх мемуарах зазначав, що оборона противника, особливо у смузі майбутніх дій 38-ї і 3-ї гвардійської танкової армій, була досить міцною – мала глибину до 14-15 км і складалася з трьох смуг. Крім того, за його свідченням, безпосередньо на північ від Києва противник використовував протитанковий рів, виритий радянськими військами ще влітку 1941 р. Загалом, за його спогадами, позиції противника склалися з траншей, ходів сполучень та добре обладнаних вогневих точок, при чому найбільша щільність інженерних споруд була у смузі шосе Лютіж-Київ [54].

Деталізував лінію оборони противника, згадану воєначальником, у популярному нарисі “Звільнення Києва (осінь 1943)” воєнний історик полковник В. Возненко. Так, він зазначав, що цей рубіж складався з трьох позицій загальною глибиною до 14 км. Оборонні позиції противника

складалися з траншей, ходів сполучення, перекритих кулеметних і мінометних майданчиків і досить невеликої кількості ДЗОТів. Перша позиція складалася з двох траншей. Перед першою траншеєю, по всій її довжині, на віддаленні 80-100 м були встановлені протитанкові мінні поля. Металеві міни типу Т-42 розташовувалися в три ряди в шаховому порядку; відстані між рядами мін досягали 3 м, а між мінами в рядах – 4 м. Щільність мінування доходила до 600-700 мін на 1 км фронту. У деяких місцях перед першою траншеєю на відстані 25-30 м були встановлені керовані фугаси. Дротяних перешкод не було. Друга і третя позиції складалися з однієї траншеї, до якої примикали кулеметні точки та мінометні позиції. Попереду траншеї були не до кінця встановлені дротяні перешкоди типу німецького паркану, в ярах за траншеєю розташовувалися також незакінчені бліндажі для житла. Мінних полів перед другою і третьою позиціями не було.

Дослідники також дотримуються думки, що німецьке командування створило глибоку, добре розвинену в інженерному відношенні оборону [42].

Водночас, у німецьких джерелах чітко вказується, що “Східний вал” складався виключно з польових укріплень. Також зазначається, що дніпровський рубіж не був міцним і міг відігравати роль потужної лінії оборони лише у випадку великої кількості самих оборонців, які б компенсували конструктивну легкість укріплень. Проте, слід визнати, що німецькі війська завдяки оперативному мистецтву генерал-фельдмаршала Е. Манштейна спромоглися організовано відійти за Дніпро та відмежуватися від наступаючих радянських військ сильною природною перешкодою.

Район ведення бойових дій був добре облаштований залізничними шляхами, але під час відступу на лівобережжі Дніпра нацисти значно зруйнували їх, знищивши зв’язок, спаливши або вкравши рухомий склад. Також під час відступу нацисти знищили усі мости через річку (у Києві три, у Каневі один) [17].

Не менш важливим чинником ніж природні умови та інженерне обладнання оборони виступав моральний стан військ протиборчих сторін. У

ході

боїв

на київському напрямку він був одним із вирішальних, що безпосередньо впливав на результативність бойових дій обох сторін.

Червона армія після перемог у попередніх операціях мала беззастережну моральну перевагу над противником. Радянські солдати та офіцери усвідомлювали, що визволення Києва стане важливим кроком на шляху до остаточного перелому у війні, це додавало відчуття історичної місії та підсилювало готовність переносити колосальні труднощі, забезпечувалося успіхами Червоної армії, а також активною пропагандистською роботою політорганів. Не дивлячись на величезні людські втрати й жорсткі умови наступу, які створювали емоційне напруження, відчуття близької перемоги виступало

для солдат та офіцерів компенсаторним фактором.

У той же час, моральний стан німецьких військ набув суттєвих негативних змін: після низки поразок та загального відступу з Лівобережної України їхній бойовий дух помітно знизився. Усвідомлення неминучості переходу до стратегічної оборони й відсутність реальних перспектив на успіх у наступальних діях призводили до відчуття втоми та розчарування. До цього додавалися складні умови ведення бойових дій: постійні радянські атаки, активність партизанів у тилу, нестача ресурсів і наближення зими, що створювало атмосферу невизначеності та безнадійності. Водночас, напруженість та гострота боїв свідчать про бажання нацистів воювати до кінця, адже наслідки можливої поразки сприймалися ними як національна трагедія.

Чинники, що впливали на бойові дії на київському напрямку, мали комплексний характер і створювали складну мозаїку, де окремі переваги однієї сторони могли нівелюватися іншими обмеженнями. Проте загальна їх сукупність свідчила на користь радянських військ. Так, Дніпро був не лише стратегічною лінією оборони Вермахту, а й серйозною перешкодою для Червоної армії. Але співвідношення потенціалів вказує, що попри сильну оборону Вермахту, саме Червона армія мала переваги, які давали змогу

успішно провести наступ. Радянське командування мало стратегічну ініціативу, чисельну перевагу, високий моральний дух військ. Німецьке командування розраховувало на вигідні природні умови та укріплення, однак ці чинники не могли компенсувати загальне виснаження військ, брак сил і засобів. Саме ця диспропорція визначила неминучість прориву радянських військ і вигнання нацистських окупантів з Києва.

Висновки до розділу 2

Передумови битви за Київ восени 1943 р. визначалися сукупністю факторів.

Так, Червона армія, яка мала стратегічну ініціативу, чисельну, технічну та вогневу перевагу, прагнула прориву на київському напрямку та намагалася досягти цього у стислі терміни. Вермахт намагався реалізувати оборонні спроможності “Східного валу” при обмеженні у маневрі та критичну нестачу сил і засобів.

До того ж, чинники, що впливали на бойові дії на київському напрямку, маючи комплексний характер, створили складну мозаїку, де окремі переваги однієї сторони могли нівелюватися іншими обмеженнями.

Таким чином, восени 1943 р. київський напрямок східного фронту ДСВ перетворився на одну з головних арен протистояння, де зійшлися політичні амбіції та військова логіка протидіючих сторін, що зумовило драматизм і масштаб майбутньої битви. А співвідношення чисельності й структури військ протидіючих сторін стало ключовим фактором, який визначив подальший перебіг битви за Київ.

РОЗДІЛ 3. ФОРСУВАННЯ ДНІПРА ТА БОЇ НА ПЛАЦДАРМАХ

3.1. Створення Букринського плацдарму та бойові дії на ньому

Форсування Дніпра восени 1943 р. стало однією з найдраматичніших і найкривавіших воєнних подій радянсько-німецької війни. Особливе місце у них посідає плацдарм на південь від Києва, який отримав назву “Букринський”, що походить від назв населених пунктів Малий і Великий Букрин. Цей плацдарм тривалий час розглядався радянським командуванням як основний трамплін для наступу на місто. Його створення та подальші події на ньому продемонстрували прагнення радянського командування до рішучого прориву до столиці України та викрили цілу низку прорахунків, що вплинули на хід бойових дії на плацдармі, розвиток подій в ході битви та на подальші дії радянських військ.

Букринський плацдарм став символом одночасно жертвності радянських офіцерів і бійців та прикладом помилкових оцінок і рішень командування фронту. Плацдарм є найтрагічнішою сторінкою битви за Київ восени 1943 р. через масове застосування в боях практично незброєних і ненавчених щойно мобілізованих на Лівобережній Україні чоловіків, перш за все молоді, низьку підготовку повітряно-десантної операції та відсутність умов для подолання водної перешкоди.

Захоплення радянськими військами плацдарму в межах так званого Букринського вигину (у районі населених пунктів Малий і Великий Букрин, Зарубинці, Григорівка) між містами Ржищів і Канев, що на півночі та на півдні відповідно, став першою фазою битви за Київ восени 1943 р. Окрім Букринського плацдарму, у смузі Воронежського фронту було захоплено ще вісім плацдармів, два з яких, Букринський та Лютізький, відіграли важливу роль під час битви [80].

Воронезькому фронту (командувач – генерал армії Микола Ватутін), який разом з чотирма іншими радянськими фронтами, Центральним, Степовим, Південно-Західним і Південним, успішно вів наступ на Лівобережній

Україні, відводилась вирішальна роль у деокупації столиці України та створенні

в її районі стратегічного плацдарму, який мав величезне значення для вигнання нацистських окупантів з Правобережної України. Наступ, який розгорнули Центральний та Воронежський фронти на севсько-чернігівському та київському напрямках відповідно, мав головне завдання – вийти до Дніпра та захопити з ходу плацдарми на його правому березі [83].

Ставкою ВГК ще 12 серпня, коли війська Воронежського фронту брали участь у Білгородсько-Харківській операції, командуванню фронту була поставлена ним задача: знищити основні сили противника до відходу його за Дніпро, сходу форсувати річку та створити плацдарми на її правому березі, насамперед на ділянці Ржищів – Черкаси. Далі розгорнути наступ з Букринського плацдарму на київському напрямку з метою прориву оборони противника та обходу Києва з південного заходу [83]. Першу частину цієї амбітної задачі командування фронту успішно виконати не змогло – німецькі війська організовано, відступили.

З метою інтенсифікації руху військ в бік Дніпра на початку вересня 1943 р. з резерву Ставки ВГК до складу Воронежського фронту включили 3-ю гвардійську танкову армію (командувач – генерал-лейтенант танкових військ Павло Рибалко), яка знаходилась на відпочинку в районі російського міста Тула та здійснювала доукомплектування після боїв на Курській дузі. Командування фронту визначило задачу армії: форсувати Дніпро та в подальшому наступати в напрямку на Білу Церкву. Слід зазначити, що до складу армії не входила жодна понтонно-мостова частина, а інженерне забезпечення армії здійснював лише один інженерний батальйон [27].

У ніч на 20 вересня 3-я гвардійська танкова армія з району Ромни почала стрімке переслідування розрізнених частин 52-го армійського корпусу противника. У першому ешелоні армії було два танкових і механізований корпуси, у другому – кавалерійський корпус, резерв – танкова бригада.

Темп просування армії складав 60–70 км на добу, а передових загонів – близько 80 км на добу. Просування здійснювалось без втягування у бій за великі опорні пункти [27].

Не дивлячись на такий швидкий темп, просування гвардійців-танкістів до Дніпра було ускладнено через перешкоди, що створював противник при своєму відступі: проїзні дороги та шляхи – заміновані, мости – пошкоджені, в селах вздовж шляхів відступу човни та допоміжні засоби для переправи – знищені. Саме засоби для подолання водної перешкоди, а не дії противника, були серйозною проблемою для радянських військ. Через це, передові підрозділи, що прямували до Дніпра, відшукували по селах

і вилучали човни та матеріали для будівництва плотів [14].

21 вересня першими до Дніпра в районі Букринського вигину вийшли передові підрозділи 3-ї гвардійської танкової армії (розвідувальні підрозділи 69-ї механізованої бригади 9-го механізованого корпусу) [27]. Вночі на 22 вересня відділення мотострільців 51-ї гвардійської танкової бригади 6-го гвардійського танкового корпусу приховано подолало річку на човні, провела розвідку та знищило підрозділ противника на правому березі Дніпра біля села Григорівка (південна сторона Букринського вигину). У взаємодії з мотострільцями 3-ї гвардійської танкової армії діяла піхота 40-ї армії [89].

На світанку 22 вересня піхота 3-ї гвардійської танкової армії почала переправлятися на правий берег Дніпра. Так, на північній стороні Букринського вигину, в районі села Зарубинці (затоплене Канівським водосховищем), висадився мотострілецький батальйон 69-ї механізованої бригади 9-го механізованого корпусу та стрілецький батальйон від 161-ї стрілецької дивізії 47-го стрілецького корпусу. Через відсутність у районі села противника запеклі бої тут розгорнулись лише у другій половині дня. Обидва батальйони мали успіх – їм вдалося оволодіти Зарубинцями

та просунутись вглиб території на 4-5 км. З південної сторони Букринського

вигину Дніпро форсував і зайняв село Григорівка мотострілецький батальйон 51-ї гвардійської танкової бригади 6-го гвардійського танкового корпусу. Тут переправа супроводжувалась 15-хвилинним вогневим нальотом артилерії по висотах на правому березі. Захопленням місцевості на правому березі Дніпра в районі сіл Григорівка та Зарубинці було започатковано бої на Букринському плацдармі [36].

Масове форсування Дніпра почалось 23 вересня о 9 годині ранку. Протягом перших днів переправлялись через річку довелося на підручних засобах: плотах, бочках, воротах, дверях, плащ-наметах, напханих сіном, соломою чи сухим очеретом. Противник під час відступу винищував за собою все: “все сожгли: дома, сараи, плетни, бочки...” [82]. Це значно ускладнювало форсування та затягувало час подолання водної перешкоди.

Слід зазначити, що заздалегідь сплановану та масштабну допомогу наступаючим радянським військам на цьому напрямку надало партизанське з'єднання № 8 імені Чапаєва (чисельність – 39 осіб), місцем дислокації якого від літа 1943 р. були придніпровські лісові території на околицях с. Хоцьки. При виході 23 вересня передових підрозділів Червоної армії до Дніпра партизани з'єднання безпосередньо брали участь у його форсуванні разом з військами, організувавши переправу 520 автомашин, надали 6 човнів-дубів і понад 3 тони бензину, забезпечили командування цінними відомостями про розміщення військ противника та його оборонні споруди на правому березі річки [37; 90].

Того ж 23 вересня, вже під час форсування та активного подолання Дніпра піхотою на підручних засобах до Букринського вигину підійшли 20-й і 134-й понтонно-мостові батальйони з важкими поромними парками. З цього дня почалася переправа танків і артилерії через Дніпро, яка в наступні дні безперервно розширювалася за рахунок підведення резервних засобів переправ і понтонно-мостових підрозділів. До кінця вересня головні сили армій були переправлені за Дніпро [28].

Так, 20-й батальйон протягом дня підготував один 30-тонний пором, що буксирувався катером. Переправа з таким поромом працювала лише вночі, оскільки вдень ворог утримував переправу під сильним артилерійським і мінометним вогнем. За ніч на 24 вересня переправити на плацдарм змогли тільки 69-у механізовану бригаду, але без танкового полку [28].

24 вересня на східний берег Дніпра були доставлені легкі поромні парки типу А-3 і НЛП, які зазвичай використовувались для десантно-поромної переправи стрілецьких підрозділів з їх озброєнням. За рішенням генерала П. Рибалка ці переправні засоби, посиливши їх верхню частину, почали використовувати для переправи САУ-76. Також була зроблена спроба транспортування танків Т-34 на двох посилених поромах з катерів А-3. Але переправити вдалося лише два танки: під час завантаження третього танка пором розчавило і він затонув [27].

Слід зазначити, що місцевість Букринського вигину вирізнялася надзвичайно складним рельєфом: круті й високі береги створювали значні труднощі для організації переправи, а численні яри, балки й густі лісові масиви суттєво ускладнювали маневр танків і бронетехніки. Водночас для противника ця територія була надзвичайно вигідною, адже дозволяла створювати багатошарову систему вогню з використанням природних висот і складок місцевості. Німецькі підрозділи мали змогу контролювати шляхи підходу

до Дніпра та завдавати вогневих ударів артилерією по радянських підрозділах ще на етапі їх переправи. Це значно ускладнювало ситуацію на підступах до переправ, а форсування річки, вихід на правий берег і закріплення на плацдармі взагалі стало задачею вкрай складною, що в підсумку призводило до значних втрат.

У ніч на 24 вересня на правий берег Дніпра був висаджений повітряний десант (3-я повітряно-десантна бригада та частина сил 5-ї повітряно-десантної бригади). Це був перший ешелон повітряно-десантної операції, запланованої штабом Воронежського фронту та погодженої 19 вересня

представником Ставки ВГК Маршалом Радянського Союзу Г. Жуковим. Загальний задум операції полягав у висадці 21 вересня зведеного повітряно-десантного корпусу (три повітряно-десантних бригади чисельністю близько 10 тис. осіб, 24 45-мм протитанкових гармати, 180 мінометів, 328 протитанкових рушниць і 540 кулеметів), який мав перешкодити перегрупуванню військ противника та підходу його резервів у момент початку форсування Дніпра військами Воронежського фронту [60].

Однак під час підготовки до операції все пішло “не за планом”. Так, через завантаженість залізниць на щойно деокупованих територіях не вдалося своєчасно зосередити повітряно-десантні бригади в районі Богодуховського авіавузла, фактично зосередження завершили лише до 24 жовтня. Тим часом, ранком 22 вересня піхота почала переправлятися на Букринський вигин, не дочекавшись десанту, про який командуванню танкової армії не було відомо через його секретність. За таких умов, план операції не змінили, хоча десант мав не захоплювати плацдарми, а прикрити від резервів противника, війська, які вже переправились на правий берег Дніпра. Таким чином, дії десанту від початку повинні були носити пасивний характер [60].

Підготовка до висадки проходила в режимі надзвичайної поспіху, посиленого багатоетапним керівництвом і браком інформації про обстановку. З міркувань секретності передові підрозділи на Букринському плацдармі повинні були отримати повідомлення про висадку десанту лише після її проведення. Десантникам завдання майбутньої операції (райони десантування та збору, орієнтовний рубіж, який необхідно було обороняти) були доведені в найзагальнішому вигляді лише за півтори години до посадки в літаки. Звісно, ніякої спеціальної підготовки не проводилося.

Окрім того, неприємності були й з авіатранспортом. Замість запланованих 65 транспортних одиниць на висадку 5-ї пдбр ввечері 24 вересня було відправлено лише 48 літаків, заправляти які почали лише за

півгодини

до вильоту. У результаті виліт першого рейсу довелося перенести на півтори години. Другий рейс взагалі не здійснили, оскільки виявилось, що паливо на аеродром не доставлено, тому наступні групи десантників транспортували на окремих літаках у міру дозаправки. У результаті з 5-ї пдбр було висаджено лише два неповні батальйони (трохи більше 1000 осіб), після чого пальне на аеродромі повністю зникло). Висадка 3-ї пдбр була організована дещо краще, однак на посадку вона також отримала менше літаків, ніж планувалося, і в останній момент виявилось, що зношені двигуни літаків Лі-2 не дозволяють прийняти нормальний обсяг вантажу [16].

Перший літак з підрозділами 3-ї пдбр вилетів о 18:30, з підрозділами 5-ї пдбр – о 20:30. Скидання планувалося здійснити трьома рейсами (літаки кожного рейсу мали вилітати та повертатися в один і той же час). Однак через брак автозаправників літаки довелося випускати по одному, в результаті вони поверталися хаотично. Крім того, багато пілотів не могли витримувати заданий маршрут і режим польоту. Загалом увечері 24 вересня та в ніч на 25 вересня авіація здійснила 296 вильотів замість 500 запланованих. При цьому 13 літаків з десантниками повернулися на аеродроми, не знайшовши місця приземлення, два літаки висадили десантників у глибокому тилу ворога, один висадив десантників прямо в Дніпро, а інший висадив групу на чолі з заступником командира 5-ї пдбр у власному тилу на лівому березі Дніпра. До того ж, виявилось, що досвіду скидання парашутистів у пілотів транспортної авіації не було. Посилаючись на сильний вогонь зенітної артилерії противника, вони здійснювали скидання десанту та вантажу з висоти близько 2000 метрів замість 600-700 метрів за нормативами. Крім того, посадка здійснювалася на занадто високій швидкості – близько 200 км/год [60].

У результаті до ранку 25 вересня з обох бригад було викинуто 4575 десантників (з них 230 над своєю територією) і 666 м'яких контейнерів з припасами. Не викинули 2017 осіб (30% особового складу) і 590 контейнерів. Крім того, виявилось, що артилерію (45-мм гармати) не

викинули взагалі. Оскільки групу підтримки (передбачену початковим планом) не викинули, місце приземлення з землі ніхто не позначав, тому штурмани літаків орієнтувалися на місцевість (срібляста стрічка Дніпра, добре помітна в темряві, спалахи пострілів на землі та вогні палаючих сіл, що позначали лінію фронту). У результаті десантники були розпорошені на дуже великій території. Основна їх частина опинилася прямо на позиціях противника та зазнала великих втрат. Зв'язок між штабом фронту і бригадами було втрачено, тому подальша висадка не проводилась [16].

Відсутність в районі запланованого десантування повітряної розвідки протягом трьох діб, а також неповідомлення партизанів і розвідки про висадку десанту призвели до того, що німецьке командування змогло приховано перекинути три піхотні, моторизовану і танкову дивізії в район Букринського плацдарму. Ці дивізії потрапили саме в ті райони, де планувалася посадка. Окрім того, вони згодом суттєво посилили тиск, який вже був на оборонців плацдарму [60].

Отже, десантники на правому березі Дніпра опинилися у винятково складному становищі – невеликими групами та поодинці вони перебували в смузі, щільно насиченій військами противника, і вели нерівний бій з гострою нестачею боєприпасів, застосовуючи лише легку стрілецьку зброю, не знаючи місцевості та обстановки. Велика кількість десантників загинула в перші години операції. Кожна група десантників діяла самостійно – одні з боями пробиралися від лінії фронту до партизанів, інші, навпаки, намагалися прорвати фронт на Букринський плацдарм. Не маючи інформації про положення десанту, командування фронту відмовилося у висадці другого ешелону десанту – 1-ї пдбр, запланованої на ніч на 26 вересня [60].

Таким чином, операція не досягла поставлених цілей. Її фактичний провал був зумовлений відсутністю необхідності в її проведенні після 22 вересня, а також халатністю підготовки до операції через нереальні терміни.

Слід підкреслити, що радянське командування володіло відомостями про противника на Букринському вигині та в його найближчій місцевості. Це підтверджується, наприклад, схемою фактичної наявності противника в районі десантування станом на ранок 25 вересня, складеною в штабі 2-ї повітряної армії [9]. На схемі детально показані населені пункти, зайняті противником, з уточнюючими написами.

Маршал Радянського Союзу Г. Жуков 25 вересня доповів Й. Сталіну про ситуацію на Букринському плацдармі – складнощі наступу, гостру нестачу боєприпасів й висловив думку в необхідності захоплення нового плацдарму. Верховний Головнокомандуючий, не спростовуючи аргументів воєначальника, з ним не погодився та зазначив: “Ще не пробували наступати по-справжньому, а вже відмовляєтесь. Треба здійснювати прорив з наявного плацдарму. Невідомо поки що, чи зможе фронт створити новий” [24, с. 230].

З 25 по 28 вересня радянські війська на букринському вигині з великими труднощами та значними втратами відбивали відчайдушні спроби противника ліквідувати плацдарм. Радянським підрозділам на плацдармах не вистачало вогневої потужності для проведення повноцінного та результативного наступу. До того ж слабкою була взаємодія з артилерією, що діяла на лівому березі.

29 вересня противник, який за попередні п’ять днів спромігся стягнути в район п’ять дивізій (три піхотні, механізовану та танкову) після потужної артилерійської підготовки за підтримки авіації перейшов у контрнаступ з рубежу Малий Букрин – Колесище. Хоча головної мети, скинути оборонців у Дніпро, ворог не досягнув, все ж йому вдалося відбити північну околицю Григорівки.

Створення Букринського плацдарму стало надзвичайно виснажливим для радянських військ. Особливо складним було утримання перших захоплених ділянок, адже вузькі смуги прибережної землі не дозволяли розгорнутися підрозділам і провести маневр. Обмеженість території для маневру, висока щільність й інтенсивність вогню противника, відсутність

достатнього озброєння (бронетехніка та артилерія) та стабільного постачання, природна складність місцевості призвели до великих втрат уже на початку. Попри героїчні зусилля офіцерів і солдат, які у надзвичайно складних умовах змогли утримати зайняті рубежі, плацдарм був нестабільним і дуже вразливим. Фактично, початковий етап виявився для радянських військ боротьбою за виживання підрозділів, що закріпилися на плацдармі. Водночас противник уміло використовував рельєф, організовуючи ешелоновану оборону, яка дозволяла концентрувати вогонь на кожній спробі прориву радянських військ.

Північніше Букринського вигину діяли війська 40-ї армії (командувач – генерал-лейтенант Кирило Москаленко). 23 вересня вони зробили першу спробу форсувати річку – 253-а стрілецька дивізія 47-го стрілецького корпусу силами однієї стрілецької роти переправилась через Дніпро у села Щучинка (зараз – Балико-Щучинка) та двома стрілецькими ротами – у села Ходорів, що в основі Букринського вигину. 24 вересня війська 40-ї армії продовжували доволі енергійно та швидко долати Дніпро на північ від Ржищів: 237-а стрілецька дивізія змогла захопити плацдарм Стайки – Гребені силами трьох стрілецьких батальйонів, 68-а гвардійська стрілецька дивізія трьома ротами вигнати нацистів з села Щучинка, а з сел Монастирок і Балика – силами до двох стрілецьких батальйонів 309-ї стрілецької дивізії [32].

Через систематичну дію авіації противника та інтенсивний артилерійсько-мінометний вогонь полки 1-го гвардійського кавалерійського корпусу, що діяли в полосі 40-ї армії, вимушені були переправлятися виключно вночі [32].

Практично усі підрозділи, що форсували Дніпро, одразу вступали в бій. Так, піхотинці у взаємодії з мотострільцями 24 і 25 вересня утримували за собою рубіж західніше Зарубинців – східніше Трахтемирів, щоб забезпечити форсування іншим підрозділам на Букринський плацдарм.

Щодо переправних засобів у 40-й армії, то, наприклад, у 309-й стрілецькій дивізії у першій хвилі десанту було 10 човнів ДСЛ і 8 рибальських човнів.

Це дало змогу за ніч переправити на правий берег 250 піхотинців і 25 ящиків з боєприпасами [32]. У 161-й стрілецькій дивізії на ранок 23 вересня було підвезено три надувних човна, а силами 336-го саперного батальйону дивізії побудовано два порома на рибальських човнах [32]. Такі та підручні засоби не могли забезпечити масове перекидання піхоти, техніки, боєприпасів, евакуацію поранених, а також належну безпеку під час форсування, що від самого початку робило ці дії надзвичайно ризикованими.

Через дві доби на правому березі вже діяли війська чисельністю до двох дивізій. По позиціям, що займали радянські підрозділи, противник активно наносив ураження артилерією та мінометами, періодично атакував.

Від 26 вересня на фронті 40-ї армії противник посилив тиск на радянські підрозділи, проводячи сильні та чисельні атаки при підтримці бронетехніки, з метою скинути оборонців плацдармів у Дніпро. Дії наземних військ противника підтримувала його авіація, яка наносила удари групами по 15-30 літаків по позиціям та місцям форсування річки. Радянські війська з великими труднощами відбивали атаки противника [32].

Інтенсивність таких атак щоразу нарощувалась. Так, наприклад, ранком 29 вересня, авіація противника завдала масований удар по позиціях 161-ї стрілецької дивізії, після нього вогневе ураження по них завдала артилерія. По закінченню завдання такого удару, противник атакував 569-й стрілецький полк 161-ї дивізії. Полк силами неймовірних зусиль і численних втрат зміг утримати свої позиції [32].

На півдні від Букринського вигину діяли війська 47-ї армії (командувач – генерал-майор Пилип Жмаченко). 25 вересня передові підрозділи 23-ї стрілецької дивізії 23-го стрілецького корпусу форсували Дніпро північніше Канева та захопили ділянки місцевості в районі села Селище (затоплене Канівським водосховищем) і на південь від села Бучак. На наступний день на правий берег переправилась практично вся дивізія [83]. Вміло організована оборона та вдалі дії при відбитті атак піхоти і танків противника (танкова дивізія СС “Вікінг” і 322-а піхотна дивізія) на цих

ділянках дозволили їй утримати захоплені рубежі та створити умови для розширення плацдарму, що отримав назву Студенецький. До 29 вересня для підсилення можливостей військ, що були на плацдармі, на правий берег переправили 29-ту винищувально-протитанкову артилерійську бригаду та 460-й мінометний полк.

До 30 вересня плацдарм на Букринському вигині був розширений до 11 кілометрів по фронту та до 6 км в глибину, завдячуючи титанічним зусиллям радянських військ, що несли значні втрати. Букринський плацдарм від того часу був найкрупнішим плацдармом на правому березі Дніпра на київському напрямку.

З метою підсилення військ, що утримували Букринський плацдарм, і зміни ходу бойових дій з резерву фронту було введено 27-му армію (командувач – генерал-лейтенант Сергій Трофименко), яка 2 жовтня замінила частини 47-го стрілецького корпусу 40-ї армії [25].

Розуміючи загрозу зміцнення радянського угруповання на плацдармі, противник робив усе можливе, щоб не допустити переправи 27-ї армії. Безперервні авіаудари та обстріли ворожої артилерії надзвичайно ускладнили форсування та спричинили значні втрати особового складу і техніки. Підрозділи, що прибули на правий берег, ще не оговтавшись від кривавої переправи, негайно вводились в бій [25].

Німецьке командування не полишало спроб покінчити з плацдармом і на початку жовтня. Щодня по позиціях оборонців та по переправам наносились масовані артилерійські обстріли, що підкріплювались активною дією авіації противника [25].

Протягом жовтня 1943 р. авіація та артилерія противника наносили безперервні удари по переправах, що робило практично неможливим перетинання в денний час річки військами та доставку боєприпасів на правий берег, вивезення поранених на лівий. Так, за даними Журналу бойових дій Воронезького фронту, тільки за добу 3 жовтня авіація противника групами від 15 до 30 літаків бомбардувала позиції та переправи через Дніпро,

здійснивши більше 400 літаковильотів [25]. Радянські війська, що діяли на Букринському плацдармі та невеликих за розмірами, Щучінському, що півночі від Букринського, та Студенецькому, що на півдні, плацдармах, практично постійно відбивали атаки противника, несли значні втрати серед особового складу, відчували гостру нестачу боєприпасів, продовольства та інших видів забезпечення. 5 жовтня найбільш небезпечною в смузі 40-ї армії стала ділянка біля села Гребені, де тримали оборону підрозділи двох дивізій – 237-ї стрілецької та 42-ї гвардійської стрілецької. Противник спромігся відтіснити підрозділи обох дивізій до самої кромки берега. Розуміючи трагічність ситуації на цій ділянці, командувач фронту дозволив переправити на лівій беріг Дніпра основні частини дивізій.

Але накопичення військ для наступу на Київ продовжувалось. Так, 23-й стрілецький корпус, що утримував Студенецький плацдарм, своїми успішними діями щодо утримання зайнятих рубежів дозволив переправитись основним силам 47-ї армії, а також своїми атаками розширив плацдарм і наніс противнику відчутних втрат. Так, наприклад, за даними Журналу бойових дій Воронезького фронту тільки за день боїв, 2 жовтня, на рубежу південна околиця Бурчак, Студинець, Селище, що утримував 23-й стрілецький корпус противник втратив 67 танків та до 2000 офіцерів і солдат [25].

У зв'язку з зосередженням головних сил Воронезького фронту на початку жовтня в районі Букринського плацдарму сюди була стягнута більшість інженерних військ фронту і особливо дві понтонно-мостові бригади

(3-я та 6-та). На початок жовтня, незважаючи на запеклий опір противника й обмежений розмір плацдарму, в інтересах військ, що на ньому діяли, були 16-тонний наплавний міст і 6 поромних переправ. Окрім того, було розпочато будівництво комбінованого мосту. Роботи з будівництва мосту та обслуговування переправ велися в більшості випадків під вогневим нальотом і бомбардуванням авіації противника [25]. Так, 5 жовтня в результаті трьох масованих авіанальотів, групами 35-38 бомбардувальників,

на переправи на ділянці Трахтимирів, Зарубенці противник потопив 60-тонний пором і разом з ним 4 установки реактивних систем, 6 автівок з вантажем, танк і розбив 30-тонний паром. Загибло 79 осіб, які будували перший міст через Дніпро, у тому числі начальник інженерних військ 3-ї гвардійської танкової армії гвардії полковник Михайло Онучін. Також було розбито й 120 метрів недобудованого 700-метрового моста [27].

Характер та інтенсивність атак противника на Букринському плацдармі детально відображено в журналах бойових дій фронту та армій, що на ньому діяли. Так, наприклад, 8 жовтня війська відбили атаку противника силами до полку при підтримці танків і авіації (дві групи по 50-100 літаків) [25; 27].

Особливо важкими на Букринському плацдармі були жовтневі бої. Двічі, з 12 по 15 жовтня та з 21 по 23 жовтня радянські війська спробували з Букринського плацдарму розпочати загальний наступ на Київ. Обидві виявились невдалими, незважаючи на значну чисельну перевагу радянських військ у живій силі. Так, під час першого наступу військам навіть не вдалося з'єднати Букринський плацдарм зі Студенецьким. Натомість у ході другого наступу ціною неймовірних зусиль та втрат вдалося об'єднати Букринський і Щучинецький плацдарми [25].

Наказом Ставки ВГК від 16 жовтня 1943 р. № 30227 Воронежський фронт був перейменований та від 20 жовтня носив назву "1-й Український фронт" [86].

Генерал-лейтенант танкових військ Андрій Штевньов деталізував висновки невдалих наступів на Букринському плацдармі, зазначивши це у Доповіді про бойові дії бронетанкових і механізованих військ фронту за жовтень. Так, у висновках про дії 8-го гвардійського танкового корпусу зазначено, що "сильно пересічена місцевість в районі бойових дій ускладнювала маневр танками на полі бою, внаслідок чого частини несли втрати в танках від флангового вогню артилерії" [36, с. 17].

Тобто Букринський плацдарм по суті перетворився на справжній "мішок", у якому радянські частини та підрозділи перебували під постійним

вогневим контролем. Вони не могли розгорнути масштабний наступ, через опір противника, який вдало використовував рельєф місцевості.

Про це красномовно зазначено у висновках згаданої Доповіді про бойові дії бронетанкових і механізованих військ фронту за жовтень: “наступ наших військ в середині жовтня не мав успіху через те, що противник на Букринському плацдармі використовував рельєф місцевості, створивши сильну протитанкову оборону, густо насиченою артилерією, мінованими підходами і протитанковими ровами танко-прохідної місцевості на тактично невідгідному для противника рубежі. Рясну мережу стрімчастих ярів і висот противник використовував – кожен висоту, як опорний пункт, яри поєднував протитанковими ровами, одночасно перекривав усі протитанкові споруди артилерійським фланкуючим вогнем. Сильно пересічена місцевість і наявність тільки однієї дороги не давали можливості вільного маневрування танками. Танкові корпуси були введені в прорив, коли наша піхота не досягнула наміченого рубежу, танки потрапили під фланкуючий вогонь протитанкових гармат і в результаті двох днів боїв мали великі втрати в матеріальній частині, успіху не мали.” [36, с. 63-64].

Окрім того, радянські війська не були забезпечені, у достатній для виконання наступальних задач обсягах, боєприпасами та іншими засобами. Переправи через Дніпро залишалися надзвичайно небезпечними, адже противник постійно завдавав по них артилерійські та авіаційні удари. Відсутність достатньої підтримки з повітря ще більше ускладнювала ситуацію, оскільки противнику вдавалося завдати ударів по радянських переправах

і районах накопичення військ. Зрештою, тривалі й виснажливі бої на Букринському плацдармі виявилися безрезультатними у стратегічному сенсі, попри окремі тактичні успіхи, адже другу частину поставленого 12 серпня Ставкою ВГК завдання командуванню фронту – прорив оборони противника на київському напрямку та обхід Києва з південного заходу – також виконати не вдалось.

Кандидат історичних наук Олександр Чорний у своїй розвідці, присвяченій дискусійним аспектам протистояння Червоної армії та Вермахту влітку 1943 – навесні 1944, посилаючись на працю “Битва за Дніпр”, яка була опублікована в 1983 р., зазначив, що радянський лідер Й. Сталін змінив думку щодо наступу на київському напрямку на користь Лютізького плацдарму лише після того, як переконався, що з Букринського плацдарму розгорнути просування військ на Київ неможливо [94, с. 74].

Тому 24 жовтня Ставка ВГК надіслала представнику Ставки (Маршалу Радянського Союзу Г. Жукову) та командувачу військами 1-го Українського фронту директиву № 30232 щодо уточнення плану операції з оволодіння Києвом. В ній було вказано, що невдача наступу на Букринському плацдармі відбулась через невраховані умови місцевості, які ускладнювали наступальні дії військ, особливо танкової армії. Окрім того, генералові М. Ватутіну вказано на безпідставність його посилань на брак боєприпасів. Наказова частина директиви № 30232 вимагала провести перегрупування 1-го Українського фронту з метою підсилення його правого крила, що діяв на північ від Києва, для виконання найближчої задачі – розгрому київського угруповання противника та оволодіння містом. Для цього було наказано перевести

3-ю гвардійську танкову армію та ще три-чотири стрілецькі дивізії на ділянку фронту, що на північ від української столиці. Щодо Букринського плацдарму, то в названій директиві ставилось завдання вести наступальні дії військами, що залишились, з метою притягнення на себе якнайбільше сил противника та за сприятливих умов прорвати його фронт і рушити вперед. Запланований на 26 жовтня наступ із Букринського плацдарму, відмінявся.

Від генерала М. Ватутіна наказ про вивід частин 3-ї гвардійської танкової армії з Букринського плацдарму було отримано в 19:00 25 жовтня. Час та місце зосередження військ армії, що визначав наказ – до кінця дня 30 жовтня в районі Лебедів хутір, Вища Дубечня, Нижча Дубечня, Сваром’є [25]. Отже, гвардійці-танкісти, які місяць були на Букринському плацдармі

ударною

силою

та вогневим захистом піхоти поспіхом мали залишити останніх тримати цей вистражданий у боях клаптик української землі. Перегрупування мало бути здійснено в три етапи: вихід з плацдарму, марш у три переходи та зайняття вихідного положення для наступу.

Висування частин армії з плацдарму почалось о 19-й годині 25 жовтня та здійснювалось до ранку – загалом за першу ніч на лівий берег вийшли 61 танк і колісна техніка 9-го механізованого корпусу, 91-ї окремої танкової бригади та 50-го мотоциклетного полку. Через порушення графіку переправи, рух танків продовжувався і вдень – цьому сприяв густий туман, що забезпечив надійне маскування. До вечора 28 жовтня з плацдарму вийшли: 345 танків і САУ, більше 3500 вантажівок і тягачів, більше 250 гармат і мінометів [36]. Це суттєво ослабило сили оборонців Букринського плацдарму.

Через недостатній досвід танкістів у подоланні водних перешкод і відсутність часу на підготовку переправи вона здійснювалась повільно, що в підсумку призвело до порушення плану перегрупування військ армії. Через запізнення військ армії при переході на лівий берег танкісти здійснювали марш двома переходами та самостійними колонами, не чекаючи повного зосередження сил і засобів після переправи. Через похмурість та низьку хмарність авіація противника практично не діяла, що дало змогу військам пересуватись вдень. Перегрупування військ 3-ї гвардійської танкової армії в цілому було завершено відповідно до наказу командувача фронту, лише 6-й гвардійський танковий корпус, через розтягування колон, закінчив своє зосередження до ранку 31 жовтня [36].

З метою відволікання уваги та сил противника від Лютізького плацдарму командування 1-м Українським фронтом з 1 листопада розпочало на Букринському плацдармі третій наступ силами 27-ї і 40-ї армій. Військам ставилась задача – в перший день наступу піхоті на вузькій ділянці Ходорів – Ромашки вклинитись в оборону противника на 15 км, танкам – на 40 км.

Після 40 хвилин артилерійської підготовки піхота за підтримки бронетехніки (34 танки та САУ) розпочали атаку, авіаційна підтримка якої, через складні погодні умови, була обмеженою. Противник зміг встояти та провів контратаку. Задачу дня радянські війська виконати не змогли, просунувшись лише на 0,5-1,5 км [26].

Наступний день повторив попередній – безуспішні атаки з мінімальним просуванням, контратаки противника. Такі, практично безрезультатні щодо просування, атаки проходили до 8-9 листопада. У них брало участь до половини наявної піхоти 40-ї армії. Противник відреагував на такі “випади” у свій бік і, за свідченням “маршала перемоги”, терміново перекинув додаткові сили з резерву командувача групою армій “Південь”, у тому числі танкову дивізію СС “Райх” [24]. Таким чином, війська, що діяли на Букринському плацдармі, мали своїми життями вдавати, що тут наступають головні сили радянських військ.

Отже, створення Букринського плацдарму стало одним із найбільш драматичних епізодів битви за Київ. Бої на плацдармі увійшли в історію як приклад, з одного боку, мужності та жертвності радянських офіцерів і бійців, а з іншого – низки трагічних прорахунків, невдалих і помилкових рішень командування фронту, яке прагнуло швидкого прориву до Києва та не врахувало ані умов місцевості, ані системи оборони противника, ані власних можливостей.

3.2. Створення Лютізького плацдарму та бойові дії на ньому

Створення на північ від Києва у вересні 1943 р. Лютізького плацдарму, не дивлячись на опір противника, не супроводжувалось таким драматизмом і втратами, як плацдармів на Букринському вигині, а також на північ та південь від нього.

Тут наступали, на півночі київського напрямку – 60-а армія Центрального фронту (командувач – генерал-лейтенант Іван Черняхівський), а південніше

від неї – 38-а армія Воронезького фронту (командувач – генерал-лейтенант Никандр Чибісов).

22 вересня після напружених боїв за лівобережні села три стрілецькі дивізії 60-ї армії вийшли на лівий берег Дніпра на ділянці Глібівка, Ошитки (затоплене Київським водосховищем) та південніше Новоселки (на Десні), а одна стрілецька дивізія – біля села Тарасовичі (затоплене Київським водосховищем). Противник вів вогонь з правого берега Дніпра, а також з бронекатерів, що курсували по річці. Тут слід відмітити, що на відміну від радянських військ, Вермахт застосовував річкові бойові кораблі на Дніпрі [34].

Наступного ранку на правий берег переправились дві розвідувальні групи – одна, потрапивши під кулеметно-мінометний вогонь противника та зазнавши втрат, відійшла, інша успішно проникла на правий берег. Вдень противник висадив на один з дніпровських островів з баржі, що буксирувалась бронекатером, десант чисельністю до батальйону. В ході бою, радянським підрозділам вдалось знищити десант, захопити полонених, бронекатер і баржу вантажопідйомністю 50 т. Плавзасоби в подальшому були задіяні при форсуванні Дніпра. Ввечері на правий берег успішно було переправлено два стрілецьких батальйони 75-ї гвардійської стрілецької дивізії 30-го стрілецького корпусу, які утворили один з перших плацдармів на північ від Києва [34]. Водночас, війська 38-ї армії, які мали зайняти ділянку Пухівка – Погреби того ж дня свою задачу не виконали – на цьому рубежі піхота противника успішно оборонялась [30].

24 вересня війська 60-ї армії протягом дня готували засоби для переправи. Після розпочатої о 19:00 артпідготовки війська організовано форсували Дніпро: 77-й стрілецький корпус, дії якого підтримували два інженерних батальйони, успішно переправив на правий берег три своїх дивізій;

24-й стрілецький корпус через завзятий опір противника зміг форсувати річку східніше села Ясногородка силами лише одного стрілецького полку, який згодом підсилила 121-а стрілецька дивізія; 30-й стрілецький корпус розвивав

успіх минулого дня та за допомогою трофейних бронекатера та баржі зміг переправити на правий берег два стрілецьких і артилерійський полки, які в запеклому бою оволоділи селом Глібовка, відбивши 12 контратак. Противник, перешкоджаючи переправі, застосовував річкові бронекатери, один з яких був потоплений вогнем артилерії [34]. Натомість війська 38-ї армії, ведучі запеклі бої з підрозділами бойової охорони противника південніше, намагались вийти до Дніпра.

25 вересня на ділянці 60-ї армії ситуація істотно ускладнилась – протягом дня противник активно застосовував авіацію проти плацдармів, ділянок переправ і лівого берегу. Водночас, на правому березі противник укріплював оборону, перш за все населених пунктів, що вказує на “діряву” оборону “Східного валу”, що була організована лише на особливо важливих ділянках.

Слід відмітити, що в Журналі бойових дій 38-ї армії за період з 20 по 25 вересня, коли війська намагались вийти до Дніпра, вигнавши противника з “бориспільсько-дарницького плацдарму” та захопити плацдарми на правому березі, не згадується про сили чи засоби посилення, як і про інженерне забезпечення корпусів чи покращення взаємодії з авіацією, яка мала прикривати з повітря наступ військ, форсування водної перешкоди та утримання плацдармів, що ставить під сумнів можливість виконання такої складної задачі [30].

Біля села Сваром’я (затоплене Київським водосховищем), що напроти Лютіжа, підрозділам 38-ї армії вдалося наприкінці 25 вересня вийти до Дніпра. Відразу вони на плотах і рибальських човнах, попри втрати через артилерійсько-мінометний та кулеметний вогонь противника, почали форсувати Дніпро. Лише проти ночі 26 вересня розвідувальному загону (16 осіб) 842-го стрілецького полку 240-ї стрілецької дивізії вдалося переправитись на правий берег і закріпитися там. Сюди до 30 вересня, попри опір противника та втрати, все ж вдалося переправитись двом стрілецьким

полкам з артилерією зі складу цієї дивізії та мінометному полку. Цей успіх спонукав радянське командування перекинути на цей плацдарм 3-й гвардійський танковий корпус. В цей же час продовжувалось накопичення підрозділів 167-ї стрілецької дивізії на островах напроти Вишгорода [30].

Вночі з 27 на 28 вересня після впертої оборони противник почав спішно відходити до переправ через Дніпро. Частини 50-го стрілецького корпусу, ведучи бої з ар'єргардами та переслідуючи противника оволоділи містом Бровари та прилеглими селами увійшли в Дарницю, завдаючи суттєвих втрат противнику в особовому складі та техніці. До кінця дня 28 вересня радянські війська вели бої на рубежі приміських сіл Троєщина та Вигурівщина (зараз на їх місці житловий масив у Києві), а також місцевості (колишні села) у складі Києва – Воскресенська Слобідка, Микільська Слобідка, Позняки, Осокорки (зараз це топоніми на карті міста Києва). Наступного дня частини корпусу вийшли до Дніпра в межах міста, почали спостереження за противником і відновлення боєздатності [30].

Слід відмітити, що 50-му стрілецькому корпусу на очищеному від ворога “бориспільсько-дарницькому плацдармі” вдалося захопити багаті трофеї: до 1 млн. артилерійських снарядів і мін різного калібру, декілька десятків тисяч патронів, колючий дріт, телефонний кабель, склад тари для пального (до 15000 бочок), 200 мішків муки, 3 вагони пшона, 500 т солі, декілька сотень голів рогатої худоби, справний механізований польовий хлібозавод, похідні майстерні та інше. Окрім того, було звільнено приблизно 500 військовополонених, більшість з яких мали поранення [30].

З виходом до Дніпра Ставка ВГК видала командувачу військами Воронежського фронту директиву від 29 вересня 1943 р. № 30203 про розвиток наступу в напрямку на Винницю. В документі ставилась задача – провести головними силами фронту наступ у загальному напрямку Бердичів, Жмеринка, Могильов-Подільський. План операції треба було надати до 2 жовтня з вказанням етапів і строків проведення операції. При цьому сама Ставка

чітких дат і термінів не визначала, тобто формально давала достатньо велику степінь свободи генералові Ватутіну та штабу Воронежського фронту [30].

До перших чисел жовтня під Вишгородом і Лютіжем радянська піхота мужньо відбивала численні атаки противника силами від взводу до батальйону кожна за підтримки мінометів, артилерії та авіації. Попри втрати, радянським військам все ж вдалося розширити Лютіжський плацдарм. Найбільш вдало діяла 340-а стрілецька дивізія, яка двома своїми стрілецькими полками до кінця дня 4 жовтня вийшла на західну та південно-західну околиці села Борки (затоплене Київським водосховищем), тобто на глибину 2-2,5 км від основного русла Дніпра. Тим самим війська вийшли з низинної заплави, забезпечивши стійкість оборони всіх ділянок землі на краю правого берега. В історії Лютіжського плацдарму це стало поворотним моментом [30; 31].

У той же час, частини 50-го стрілецького корпусу за три дні спромоглися закріпитися на островах на південній околиці Києва та переправити туди свої частини: на Жуків острів – два полка 163-ї стрілецької дивізії, на острів Козачий і правий берег напроти нього біля с. Віта-Литовська – три полка 136-ї стрілецької дивізії [31].

5 жовтня Воронежський фронт був підсилений двома арміями – 13-ю (вісім стрілецьких дивізій) та 60-ю (дванадцять стрілецьких дивізій).

Наступного дня командування 38-ї армії отримало масштабну задачу в рамках першого (жовтневого) наступу на Київ: протягом 6 і 7 жовтня розширити правобережний плацдарм, зібрати на правому фланзі не менше п'яти стрілецьких дивізій з приданими засобами підсилення та завершити побудову моста через Дніпро; в ніч на 8 жовтня переправити 5-й гвардійський стрілецький корпус через річку та в подальшому нанести головний удар у південному напрямку, охопити Київ з північного заходу та заходу й до закінчення 12 жовтня оволодіти містом; на півдні від Дарниці силами однієї стрілецької дивізії здійснювати демонстрацію переправи в районі села Вишеньки. Масштаби задачі були справді непорівнянні з можливостями

військ, адже стрілецькі частини під Лютіжем були не те, щоб “оволодіти Києвом”,

а й не завжди надійно відбивали контратаки противника [31].

Слід підкреслити, що станом на 11 жовтня, до моменту початку наступу, 60-а армія мала один низьководний 30-тонний міст у села Окунінове (затоплене Київським водосховищем), чотири поромних 30-тонні переправи, біля 20 поромних переправ вантажопідйомністю від 2 до 12 т і десантну переправу, а 38-а армія до того часу не мали жодного готового мосту (міст у села Сваром'я будувався доволі повільно, тут – працювали дві великі пороми на 50 т і 30 т, а також низка малих поромів) [31; 35].

10 жовтня із затримкою 5-й гвардійський танковий корпус перейшов у наступ. Противник чинив запеклий опір, часто проводячи в контратаки силами до батальйону за підтримки окремих танків і САУ. Суттєву допомогу противнику надавала артилерія та авіація, які періодично здійснювали вогневі нальоти на переправи й атакуючі радянські підрозділи. Сусід праворуч,

60-а армія, також перейшли в наступ, але успіху не мали, навіть відступили на деяких ділянках. Такі уперті, але безуспішні наступальні “конвульсії”, через вимоги командувача фронтом генерала армії М. Ватутіна здійснювали війська двох армій до 21 жовтня. Початок 20-х чисел жовтня можна вважати закінченням першого наступу на Київ з півночі.

Згаданою раніше директивою № 30232, Ставка ВГК наказувала генералу армії М. Ватутіну розгромити київське угруповання противника та оволодіти Києвом. Для участі в наступі на Київ наказано було залучити три армії: 60-у, 38-у та 3-ю гвардійську танкову. Окрім того, Ставка наказала підсилити праве крило фронту стрілецькими дивізіями: чотирма – з резерву Ставки та трьома-чотирма – за рахунок правого крила фронту. Діяти 3-я гвардійська танкова армія мала почати 3-4 листопада [13].

До 25 жовтня включно війська 60-ї та 38-ї армій готувались до наступу та удосконалювали свій передній край, але вже наступного дня, як свідчать

їх Журнали бойових дій, вони на всьому фронті перейшла до міцної оборони. Отже наступ не відбувся [31; 35].

Цікавий факт: 28 жовтня противник намагався висадити десант на Труханів острів у Києві. Його організовано зустріли передові підрозділи 126-го армійського загороджувального загону – в ході сутички було потоплено два човна противника, після чого він відійшов [31].

Від 29 жовтня до командування військами 38-ї армії приступає генерал-полковник К. Москаленко, якому 23 жовтня було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. До цього він командував військами 40-ї армії, що діяла південніше Києва. Попередньому командувачу, генерал-лейтенанту М. Чибисову, того дня теж було присвоєно звання Героя Радянського Союзу та призначено командувати 3-ю ударною армією [25].

На виконання директиви № 30232 38-а армія до кінця жовтня отримала суттєве підкріплення: шість стрілецьких дивізій та 1-у чехословацьку бригаду, 7-й артилерійський корпус прориву (в складі двох артилерійських дивізій), зенітну артилерійську дивізію, понтонно-мостову бригаду та інженерний батальйон [25; 31].

Станом на 1 листопада північніше Києва війська мали такі види переправ: у смузі 38-ї армії – один 30-тонний міст, два 16-тонних моста, один 3-тонний міст, по одному 60- і 50-тонному порому, чотири 30-тонних порома, 10 малих поромів; у смузі 60-ї армії – три 30-тонних моста, три 16-тонних моста,

три 6-тонних моста, два 50-тонних і десять 30-тонних поромів, вісім дрібних поромів [26]. Через незадовільний стан переправ на ділянці 38-ї армії понтонери зняли частину засобів з району Букринського плацдарму та привезли їх до Сваром'я. По усіх цих переправах потоками йшли на правий берег піхота, артилерія та міномети, бронетехніка та вантажівки.

Провівши на лівобережжі Дніпра поповнення технікою та запасами в останні дні жовтня, 3-а гвардійська танкова армія з 1 по 3 листопада

переправилась на Лютізький плацдарм, маючи в своєму складі 414 танків і 74 САУ, з них боєготових – 300 танків і не менше 18 САУ [27].

За більш ніж місяць боїв двом арміям, до діяли на півночі від столиці, вдалося витіснити противника з Нових і Старих Петрівців, а також Вишгорода. Тим самим, радянські стрілецькі дивізії відірвались від кромки берега Дніпра, де вони були практично 3 тижні. До північної околиці Києва залишалось

1-2 кілометри. Водночас, 38-а армія, яка діяла з Лютізького плацдарму, як видно з наведеного вище, мала серйозні проблеми з переправами. Окрім того, загальною проблемою для радянських військ, що діяли на тому напрямку було забезпечення боєприпасами усієї номенклатури – їх не вистачало

для піхоти, що йшла в атаку чи відбивала контратаку противника, не вистачало мінометам та полковій артилерії, щоб підтримувати дії піхоти, не вистачало артилерії, що наносити результативні вогневі ураження. На додаток, авіація противника практично безкарно з боку радянської авіації та ППО хазяйнувала в повітрі вдень, наносячи удари по бойовим порядкам, переправам і тилам радянських військ. Натомість, радянська авіація силами 2-й повітряної армії наносила удари вночі.

Отже, створення Лютізького плацдарму стало важливим та вирішальним епізодом битви за Київ. Бої на ньому за напруженістю та інтенсивністю були не менш драматичнішими, ніж на Букринському. Вони також увійшли в історію з одного боку, як приклад мужності та самовідданості радянських офіцерів

і бійців, а з іншого – продемонстрували ознаку “керівництва по карті”, притаманну командуванню фронту та 38-ї армії, які керували без спроб виникнути у проблеми та труднощі підлеглих військ, знайти шляхи їх вирішення, без спроб ставити реальні задачі, що можуть бути виконані. Водночас, географічні умови Лютізького та Букринського плацдармів істотно відрізнялися, що безпосередньо вплинуло на перебіг бойових дій

на плацдармах. Тут не можна не погодитись із сумнівами кандидата історичних наук Олександра Чорного, щодо професіоналізму командувача фронтом генерала армії М. Ватутіна при плануванні наступу на Київ з цих плацдармів.

Висновки до розділу 3

Букринський плацдарм, через низку трагічних прорахунків, невдалих і помилкових рішень командування фронту, не став безпосередньою вихідною точкою для вигнання нацистських окупантів із столиці. Обмеженість території плацдарму для маневру та природна складність місцевості, висока щільність та інтенсивність вогню противника, а також відсутність у радянських військ озброєння (бронетехніка та артилерія) та боєприпасів в обсягах, достатніх для виконання наступальних задач, не дозволили наступаючим виконати частину завдання Ставки ВГК – здійснити прорив оборони противника на київському напрямку та обхід Києва з південного заходу. Тривалі та виснажливі бої на Букринському плацдармі, попри героїчні зусилля воїнів Червоної армії, які у надзвичайно складних умовах змогли утримати зайняті рубежі, виявилися безрезультатними у стратегічному сенсі, попри окремі тактичні успіхи. Весь час битви за Київ плацдарм був нестабільним і дуже вразливим.

Проте це, Букринський плацдарм виконав іншу важливу роль – у кривавих боїв на ньому була істотно послаблена німецька оборону правого берега Дніпра. Це у підсумку сприяло більш успішним діям радянських військ на північ від Києва – з Лютізького плацдарму.

Створення Лютізького плацдарму стало важливим епізодом битви за Київ. Бої на ньому за напруженістю та інтенсивністю були не менш драматичнішими, ніж на Букринському. Водночас, географічні умови

Букринського та Лютізького плацдармів істотно відрізнялися, що безпосередньо вплинуло на перебіг бойових дій на останньому. Успішні дії на Лютізькому, в порівнянні з діями на Букринському плацдармі, стали вирішальними не тільки для вигнання нацистських окупантів із столиці України, а й для утримання її подальшого від реваншистського контрнаступу противника.

РОЗДІЛ 4. ВИГНАННЯ НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ З КИЄВА

4.1. Радянський наступ на Київ і відступ противника

Наприкінці жовтня війська 1-го Українського фронту, що діяли на північ від Києва, активних бойових дій не вели. Частини та підрозділи 60-ї та 38-ї армій, що тут діяли, зміцнювали оборону та здійснювали перегрупування, поповнювали запаси.

Те ж саме відбувалось й у противника, який очікував на черговий радянський наступ. Противник утримував піхотою добре підготовлені позиції між Вишгородом і Пущо-Водицею: польові фортифікаційні споруди (траншеї, кулеметні та мінометні гнізда, певна кількість ДЗОТів) на трьох рубіжах загальною глибиною до 14 км. Перед першою лінією оборони були встановлені протитанкові міни в три ряди (близько 600-700 мін/км фронту), на деяких ділянках мались керовані фугаси. Дротових загороджень ця лінія не мала.

У резерві в районі Беличи – Микуличі знаходились дві танкові дивізії. У районі міст Васильків і Фастів противник обладнував опорні вузли [26].

З метою виконання директиви № 30232 Ставки ВГК генерал армії Ватутін видав 27 жовтня військам фронту директиву № 0052/оп, де поставив конкретні задачі 60-й, 38-й, 3-й гвардійській танковій і 2-й повітряній арміям щодо вигнання німецьких окупантів з Києва та оголосив готовність до наступу

на 1 листопада. 60-а армія мала завдати удар на південний захід між річками Ірпінь і Здвиж та прикрити наступ 38-ї армії, яка спільно з 5-м гвардійським танковим і 7-м артилерійським корпусами – удар на південь по лінії Мощун – Вишгород. Їх завдання було – до 5 листопада вигнати нацистів з Києва та рухомими частинами наступати на Васильків і Білу Церкву. 3-а гвардійська танкова армія з 1-м гвардійським кавалерійським корпусом не пізніше 3 листопада мала увійти в прорив у напрямку західна околиця Києва – Фастів – Біла Церква. Кавалеристи, у разі сприятливої обстановки, мали атакувати

вздовж Житомирського шосе на Житомир. Авіація 2-ї повітряної армії – прикривати дії, перш за все, 38-ї і 3-ї гвардійської танкової армій. Особлива увага в директиві була приділена артилерійському наступу – командувач вимагав зосередити 300 стволів на 1 км фронту на ділянці 38-ї армії та 150 стволів на 1 км фронту на ділянці в 60-ї армії [25].

До кінця дня 2 листопада війська були зосереджені на вихідних рубежах у готовності до наступу. О 8-й ранку 3 листопада наступ розпочався з артилерійської підготовки, а через 40 хв. у наступ на південному напрямку та на Київ перейшов центр 38-ї армії (50-й стрілецький корпус) [26]. Противник, намагаючись завадити наступу, проводив часті короткі контратаки за підтримки авіації (нальоти групою по 10-20 літаків) та артилерії. Радянській піхоті вдалося прорвати першу лінію оборони в перший день наступу та захопити близько 100 полонених, серед яких були й артилеристи, отже піхота дійшла до вогневих позицій дивізійної артилерії [31]. До кінця першого дня наступу двом радянським стрілецьким корпусам, 50-му та 51-му, вдалось вийти на рубіж південної околиці Пущі-Водиці. Трохи на схід і північний схід від неї знаходились бригади 5-го гвардійського танкового корпусу, які підтримували дії піхоти.

Тим часом, 60-а армія також перейшла в наступ. Через відвід противником глибоко в тил мобільних резервів і не таку, як у смузі наступу 38-ї армії, щільну оборону, атакуючим стрілецьким підрозділам перший день наступу дався набагато легше, ніж їх південним сусідам. З декількох невеликих сіл вдалося вибити противника. Загалом за перший день наступу війська армії захопили 439 полонених, 54 гармати, справний танк, іншу техніку [35].

Ввечері, о 20:30, 3 листопада, коли наступ йшов повним ходом, Ставка ВГК видала за № 30236 Директиву щодо строків Київської наступальної операції, адресована, як завжди, генералові армії М. Ватутіну та Маршалу

Радянського Союзу Г. Жукову. В ній чітко прослідковується декілька аспектів. По-перше, акцентувалася увага на тому, щоб не дати противнику зосередити сили та закріпитися на нових рубежах і визначався термін оволодіння Києвом – не пізніше 5-6 листопада. По-друге, не рахувались із жертвами при вирішенні визначених задач. Третій аспект був ідеологічно-пропагандистським – йшлося про історично важливе значення київського плацдарму у вигнанні окупантів з Правобережної України. І ні слова про чергову річницю Жовтневої Революції (спростовуємо радянські міфи) [26].

Після першого дня радянського наступу противник поспіхом вводив у бій свої бронетанкові частини. О 10:00 4 листопада війська 38-ї армії поновили наступ. Слід зазначити, що погода була нельотна й авіація обох сторін практично не працювала – діяли тільки наземні війська. З боями радянська піхота за підтримки танків (кожній стрілецькій дивізії була придана танкова бригада) просувалися вперед. До кінця дня війська армії з боями зайняли тодішню околицю Києва – Берківці та вийшли на околицю лісу біля сучасного масиву Виноградар. Противник активно контратакував, застосовуючи танки, а бої за захоплену територію з перемінним успіхом точилися й вночі [31].

Успішні, в цілому, дії радянських військ у перші два дні мали й інший бік. Піхота не проводила систематичну зачистку захоплених позицій, проходячи через них, за підтримки танків, вперед, залишаючи без уваги “острівки” опору противника в своєму тилу. Це мало наслідки – розсіяна по лісу Пущі-Водиці піхота противника через 3-4 дні невеликими групами виходила до своїх військ. Окрім того, в 38-й армії в перші дні наступу зв'язок між дивізіями і штабами корпусів був перерваний на 20 годин [31].

Ранком 4 листопада штабом фронту 3-й гвардійській танковій армії було поставлено задачу – досягнути сіл Глеваха та Малютянка, що на південний захід від Києва. Але піхота на той час ще не прорвала оборону противника, а саме виведення танків на вихідний рубіж вимагало багато часу. Тим самим

повторювалась жовтнева помилка на Букрині, коли рухомі частини цієї ж армії кидали в прорив на непрорвану піхотою оборону противника. Ввечері танкісти генерала Рибалка, пройшовши через бойові порядки піхоти, перейшли

в наступ і вступили в бій з противником на двох напрямках – за село Раківка (тут діяли частини 1-го гвардійського кавалерійського корпусу), що на півночі, та на заході – за село Біличі (зараз у складі Києва), дачне селище Святошин і хутір Нивки (обидва зараз у складі Києва) [27].

Наступний день, 5 листопада, став переломним в битві за Київ. З 3-ї ранку в наступ перейшла піхота та частини 3-ї гвардійської танкової армії. Танкісти вирвалися вперед та намагались перерізати Житомирське шосе – це вдалося, але бої за нього тривали до кінця дня. Водночас, кавалеристам одразу

не вдалось просунутись біля с. Раківка – вкотре повторювалась вже відома помилка, коли ще не зламану на всю глибину оборону противника, кидали рухомі частини, перетворюючи кавалерійські частини на звичайну піхоту. Противник був вибитий з села надвечір, і то піхотою 60-ї армії, яка тут діяла до цього, тим самим забезпечивши просування кавалеристам [36].

Але найзапекліший бій точився вранці на північному заході від Пріорки (тоді це околиці Києва), де противник кинув у контрнаступ піхоту чисельністю до полку за підтримки 70 танків. Радянська піхота (51-й стрілецький корпус) цей удар витримала, а танкісти, здійснивши маневр у західний бік, ввечері вже вели бій за залізничну станцію Пост-Волинський, хутори Відрадний і Грушки (зараз обидва у складі Києва) та північніше Чоколівки (тоді це околиці Києва) [31].

Пріорку, яку практично безперервно бомбила радянська авіація, вдалося звільнити ближче до вечора – противник відійшов і радянські війська з боями рухались у бік Лук'янівки та вийшли на північ від кінофабрики (зараз Національна кіностудія імені О. Довженка).

Згаданий раніше хутір Нивки та прилеглі до нього Сирецькі табори (тоді тут був радянський бронетанковий ремонтний завод, полігон і військовий табір, на місці якого окупанти влаштували Сирецький концтабір) у ході наступу очистили від противника 136-а стрілецька дивізія та 1-а чехословацька бригада.

Того ж дня 50-й стрілецький корпус (за підтримки 23-го стрілецького корпусу і танкових бригад) зміг зламати опір противника та рішуче просунути вперед, вигнавши окупантів з села Софіївська Борщагівка, зайняв рубіж Микільська Борщагівка – Чоколівка, зайняв Біличі та вибив противника з Солом'янки. Війська вдало відбили три незначні контратаки противника та, за підтримки літаків штурмової авіації, які завдавали масовані удари, рухалися в загальному напрямку на Петропавлівську Борщагівку та Жуляни [31].

Найбільше просування в міські квартали досягнула 167-а стрілецька дивізія, яка до кінця дня вже вела бій біля старого ботанічного саду (зараз – Ботанічний сад імені академіка Олександра Фоміна), переслідуючи противника біля Київського університету. 232-а стрілецька дивізія в ніч на 6 листопада переслідувала дрібні групи противника вздовж Брест-Литовського шосе (зараз Берестейський проспект) та бульвару Шевченка, потім пройшла Хрещатиком [31].

Ранком, о 4-й годині, 6 листопада нацистських окупантів остаточно вигнали з Києва. Слід зауважити, що противник ще напередодні вдень активно полишав місто – після їх втечі, за спогадами очевидців, дороги була буквально всіяні побитими та перекинутими возами з ящиками, побутовим скарбом, мотлохом, а також патронами та покинутими гвинтівками [10].

Цей день для 38-ї армії в цілому став наступальним маршем з мінімальним бойовим контактом. 23-й стрілецький корпус вийшов на рубіж Білогородка – Стоянка – Дачі Ірпінь, що західніше Києва. 50-й стрілецький корпус знаходився в місті, а його передові загони виходили до села Хотів, що на південний захід від Києва. 51-й стрілецький корпус зосередився

в Сталинці (зараз – Деміївка) і Солом'янці, частина сил підходила до села Мишоловка (у межах міста). 21-й стрілецький корпус витягнувся від Біличів і до села Тарасівка, рухаючись на південний захід. Бригади 5-го гвардійського танкового корпусу витягувались на південний схід: передові загони були в селі Лісники, а хвіст тягнувся від хутору Теремки до села Чабани [31].

1-му гвардійському кавалерійському корпусу, що діяв на стику 38-ї та 60-ї армій, нарешті вдалось просунутись – кавалеристи виконали задачу попереднього дня, яку до цього мала вирішити піхота: повністю прорвати оборону противника та вийти на оперативний простір [26].

Уже в першій половині дня 6 листопада танкісти генерала Рибалка вигнали нацистів з Василькова. 7-й гвардійський танковий корпус залишився в місті, поповнюючи запаси, а ранком мав виступити у напрямку села Гребінки, що на південний схід від Фастова. Не дивлячись на опір противника,

6-й гвардійський танковий корпус продовжив наступ й о 21:30 вже був біля села Велика Мотовилівка, маючи задачу наступати на Фастів. Водночас, 91-а окрема танкова бригада вийшла на околиці Фастова та о 22:30 зав'язала нічний бій з противником [27].

7 листопада на ділянці 38-ї армії противник чинив опір, перш за все на її правому фланзі, та здійснював загальний відхід на Фастів, Білу Церкву, Кагарлик. Вдень війська отримали наказ командувача армією – до кінця дня зайняти рубіж Макарів – Фастів – Трипілля, а передовими загонами захопити міста Біла Церква та Кагарлик. Окрім того, він вимагав від командирів корпусів і дивізій підтягнути їх тили та не допускати цього в подальшому, а також поповнити запаси боєприпасів і пального [31].

Ранком 7 листопада 91-а окрема танкова бригада після бою очистила Фастів від противника, маючи біля міста 6-й та 7-й танкові корпуси. Того ж дня війська 60-ї армії продовжили переслідування противника, що відходив і форсували річку Здвиж [35].

Водночас, склалася така ситуація, що протягом трьох-чотирьох днів боїв і просування армій усього на 30-40 км відбулося розтягування їх тилів, створення пробок і безладу на дорогах. Окрім того, у військах обох армій були вкрай недостатні запаси (у середньому близько 0,5 боєкомплекту та 0,8 заправки), при цьому близько 30-40% цих ресурсів знаходились на армійських складах

на лівому березі Дніпра [6]. Такий стан справ вимагав, у принципі, зупинки наступу та закріплення на звільненій території, однак війська отримували накази йти вперед.

8 листопада став днем проведення противника більш-менш суттєвих контрзаходів зі стабілізації обстановки – в бій вступили бронетанкові частини, підтягнуті до Києва. Якщо наступ 38-ї армії уповільнився, то частини 60-ї армії звільнили того дня місто Бородянку та села Феневичі, Горностайпіль, Дитятки, Оране. Війська 38-ї армії та танкісти вели сутички з противником біля Фастова.

Командування 1-го Українського фронту більш-менш ясно відслідковувало перегрупування та переміщення військ противника на рівні армія – корпус, що дало змогу своєчасно прийняти рішення про зміну напрямку основних зусиль 38-ї армії.

9 листопада фронт біля Фастова зупинився: піхота відбивала багаточисельні атаки піхоти противника за підтримки бронетехніки, відбивали настирні атаки противника й танкісти 3-ї гвардійської танкової армії. А от на житомирському напрямку ще відбувалось повільне просування на захід, хоча тут радянські війська вступали у зустрічні бої [26].

10 листопада ситуація істотно не змінилась – війська 38-ї та 3-ї гвардійської танкової армій на деяких ділянках мали незначне просування, але в основному вели бої з відбиття контратак противника.

Наступний день показав явні ознаки того, що радянський наступ на південь від Києва видихся. Командувач фронтом генерал армії М. Ватутін вимагав від 38-ї армії перейти до жорсткої оборони на ділянках двох корпусів і

лівому флазі 21-го стрілецького корпусу. При цьому противник активно атакував – за день війська армії відбили 8 атак мотопіхоти й танків [31]. Водночас, частина військ, всупереч вимоги командування фронтом, ходила в атаки, які противник відбивав сильним вогнем, але успіху ці атаки не мали.

60-а армія натомість продовжувала просування, переслідуючи противника. Вона пройшла за добу на різних ділянках від 10 до 25 км, переправившись через річку Тетерів і заглибившись на 5-7 км на західний берег, звільнивши місто Радомишль та просунувшись на 7-8 км на захід від нього [26].

Слід зауважити, що через складні метеоумови, авіація протиборчих сторін у період з 7 по 11 листопада застосовувалась вкрай обмежено [9].

12 листопада для радянських військ склалася така ситуація, коли одночасно відбувався наступ кавалерії та піхоти у напрямку Житомира, а біля Фастова, де сильно атакував противник, війська місцями наступали, але в більшості вели виснажливі оборонні бої при обмежених можливостях. На деяких ділянках, через атаки мотопіхоти і танків противника, радянські війська не витримали та почали відступ назад. Так, тільки у сіл Макіївка та Семенівка (20 км схід від Фастова) вдалося утримати фронт, відбивши чотири контратаки противника.

А от набагато південніше, біля села Соливінки, відбулась трагедія – в бою з танками і мотопіхотою противника була повністю розбита 21-а танкова бригада 5-го гвардійського танкового корпусу, яка втратила усі танки (17 з 18 на початок бою) і 60% мотопіхоти. У бою загинули командир бригади та його заступник з політичної частини [26].

Вкрай складною була ситуація щодо 21-го стрілецького корпусу. Вранці він ще повільно наступав, вигнавши окупантів з трьох сіл, що за 20 км на захід від Фастова, а після обіду, внаслідок атаки піхоти противника за підтримки

40 танків ці села були знову захоплені та противник зайшов в тил одній з дивізій корпусу. В ході кривавого двобою 791-й стрілецький полк, який

втратив зв'язок з штабом дивізії, був повністю знищений. На довершення, 71-а стрілецька дивізія, яка опинилася під загрозою оточення, була деморалізована, а сам корпус потрапив у кліщі [31].

Тем часом, коли правий фланг і центр фронту 38-ї армії почав грудкатися під натиском противника, 1-й гвардійський кавалерійський корпус до полудня охопив Житомир з півночі та півдня та до кінця дня кавалеристи та піхота 23-го стрілецького корпусу вигнали окупантів з міста [26].

А на ділянці 60-ї армії просування продовжувалось. Так, 30-й стрілецький корпус вигнав окупантів з міста Черняхів, що за 20 км на північ від Житомира, а 24-й стрілецький корпус – з міста Малин, що за 70 км на північний схід від Житомира [26].

Ранком 11 листопада, коли ситуація на центральній ділянці 1-го Українського фронту була доволі складною, Ставка ВГК видала директиву, в якій наводились випадки надання штабом фронту неточних відомостей в ГШ. Цією ж директивою, начальник штабу 1-го Українського фронту генерал-лейтенант Іванов був усунутий з посади, а командувач фронту генерал армії М. Вагутін попереджений про випадки повторення спроб надання ГШ неточних відомостей [72].

12-13 листопада Фастів удалось утримати – противник не зміг довести до успіху свої атаки на цей важливий залізничний вузол. Частково цьому допомогло падіння Житомира, яке переключило увагу німецького командування саме туди. Моторизовані та танкові частини противника вимушені були перейти до оборони, хоча йому вдалося віднайти слабке місце в радянському фронті – на ділянці 21-го стрілецького корпусу в ході танкових атак поблизу міста Брусилів 11-13 листопада противник мав значний успіх.

Ставка ВГК увечері 12 листопада своєю директивою наказала 1-му Українському фронту своїм центром тимчасово призупинити наступ на захід, підсилити 38-му армію, не допустити прориву противника до Києва, розбити білоцерківське угруповання ворога, після чого продовжити наступ на козятинському напрямку [41].

Ці події можна вважати завершенням осінньої битви за Київ 1943 року.

Дії радянських військ під час наступу на столицю України з Лютізького плацдарму, та подальші їх дії щодо вигнання окупантів з Київщини, що заклали передумови для утримання міста та звільнених територій навколо нього від реваншистського контрнаступу противника, стали вирішальним етапом битви за Київ. Звільнення столиці України вже на четвертий день від початку наступу Червоної армії з Лютізького плацдарму безумовно несло великий моральний ефект на протиборчі сторони та мало важливе політичне значення. Таким чином, масштаб і значення дій радянських військ на київському напрямку в листопаді 1943 р. визначили результат не лише локальної битви, а й загалом подальшого розвитку подій на фронті радянсько-німецької війни.

4.2. Місце битви за Київ в історії радянсько-німецької та Другої світової воєн

Битва за Київ восени 1943 р. посідає особливе місце в історії радянсько-німецької війни та загалом Другої світової війни в Європі. Вона набула не лише важливого воєнно-стратегічного значення, а й була подією, яка мала колосальний політичний і моральний вплив на хід війни.

Воєнно-стратегічне значення битви за Київ восени 1943 р. було настільки масштабним і багатогранним, що стало ключовою віхою не лише у вигнанні нацистських окупантів з Правобережної України, а й у загальному ході Другої світової війни на європейському театрі воєнних дій.

Київ був однією з найбільших столиць союзних республік, захоплених нацистами на початку радянсько-німецької війни, тому вигнання окупантів з такого великого міста восени 1943 р. можна впевнено назвати символом остаточного зламу на Східному фронті.

Варто також наголосити на міжнародному значенні битви за Київ. Так, захоплення наприкінці вересня та в жовтні 1943 р. плацдармів

оперативного значення на правому березі Дніпра значно посилили позицію Радянського Союзу на конференції міністрів закордонних справ СРСР, США і Великої Британії, яка проходила з 19 по 30 жовтня 1943 р. у Москві. Саме під час цієї конференції було досягнуто домовленість про зустріч лідерів трьох держав у Тегерані.

Союзники по антигітлерівській коаліції уважно стежили за розвитком подій на Східному фронті. Успіхи Червоної армії на Дніпрі, особливо вигнання нацистських окупантів з Києва, стали одним із чинників, що прискорили рішення щодо відкриття в Європі ще одного фронту боротьби з нацистами. Битва за Київ яскраво продемонструвала, що стратегічна ініціатива остаточно перейшла до Червоної армії.

Битва за Київ, проведена після Сталінградської та Курської битв, стала подією, яка остаточно закріпила уявлення, що СРСР є головною рушійною силою розгрому нацизму. Це мало важливе значення для дипломатичних відносин усередині антигітлерівської коаліції. Візуальні образи визволеного Києва, які поширювалися в міжнародній пресі, стали доказом успіхів Червоної армії та підтвердженням того, що Вермахт уже не здатен утримувати найбільші стратегічні центри на сході Європи.

Воєнно-стратегічне значення битви за Київ також полягає у її впливі на моральний дух обох армій. Для радянського командування вигнання нацистських окупантів з міста мало не тільки суттєве військове, а й потужне політичне значення, адже стало демонстрацією сили та символом перелому у війні, а отже було важливим пропагандистським чинником. Моральний вимір битви за Київ виявився й у тому, що для радянських воїнів визволення української столиці стало символом неминучої перемоги над ворогом. Солдати, які ще рік тому відступали під потужним натиском Вермахту, тепер відчували власну силу й перевагу. Це формувало нову армійську ідентичність – армії, яка не лише обороняється, а також впевнено наступає

та виганяє ворога з власної землі. Окремо слід відзначити, що вигнання

нацистів з Києва стало важливим пропагандистським чинником у роботі партійно-політичних органів сталінського режиму серед населення.

Для німецьких військ поразка під Києвом стала серйозним психологічним ударом. Якщо у 1941 р. захоплення Києва подавалося як одна із вагомих перемог Вермахту на Східному фронті, то втрата міста восени 1943 р. символізувала зворотний процес – динамічне згасання німецької сили та посилено відчуття неминучої поразки. До того ж, якщо ще влітку 1943 р. після Курської битви та відступу з Лівобережної України Вермахт намагався стабілізувати фронт на Дніпрі, то після втрати Києва та створення стратегічного плацдарму на правому березі Дніпра стало очевидно, що утримати Україну буде неможливо.

Вигнання нацистів з Києва зруйнувало плани Гітлера закріпитися на “Східному валі” – системі оборонних рубежів на Дніпрі, які, за задумом німецького командування, мали стати нездоланими для Червоної армії. Нацистська пропаганда подавала цей рубіж як “останні ворота до Німеччини”, і його прорив мав величезне символічне значення. Втрата Києва зруйнувала німецьку стратегію й засвідчила, що Червона армія здатна проводити великі, та складні за умовами проведення, наступальні операції, які не лише відбивають ініціативу у ворога, а й відкривають шлях до вигнання нацистських окупантів з країн Східної Європи.

Київський напрямок в оцінках обох сторін мав виняткове значення, адже Київ був не просто столицею радянської республіки, а й найбільшим транспортним та комунікаційним вузлом всієї України. З міста відкривались шляхи на Житомир, Вінницю, Коростень, а також вихід на стратегічні напрямки до Польщі та Румунії. Наявність розгалуженої залізничної мережі робила Київ та прилеглий регіон центром, від якого залежала логістика обох сторін. Для нацистських окупантів утримання Києва означало збереження важливого оборонного рубежу, який дозволяв контролювати правобережну частину України та прикривати шлях до країн Східної Європи. Створення радянськими військами в результаті битви за Київ стратегічного плацдарму

на правому березі Дніпра повністю порушило комунікації окупантів і суттєво ускладнило сполучення та постачання військ групи армій “Південь”.

Битва за Київ стала одним з найбільших протистоянь усієї радянсько-німецької війни. Радянські війська були представлені Воронезьким (1-й Українським) фронтом, одним з найкрупніших оперативно-стратегічних об'єднань на Східному фронті. Його очолював генерал армії М. Ватутін, добре обізнаний щодо умов місцевості в регіоні, де відбувалась битва. Курирував дії військ під час битви за Київ представник Ставки ВГК Маршал Радянського Союзу Г. Жуков, який теж був обізнаний з умовами місцевості в регіоні, адже обидва служили на керівних посадах у Київському особливому військовому окрузі до початку радянсько-німецької війни.

Німецькі війська, а саме 4-а танкова армія, 7-й, 13-й та 59-й армійські корпуси належали до групи армій “Південь”, яку очолював генерал-фельдмаршал Ерїх фон Манштейн.

В масштабі всього Східного фронту повільний розвал північного флангу групи армій “Південь” спричинив зупинку потужного ворожого контрудару в районі міст Апостолове та Кривий Рїг, а в Криму була остаточно заблокована 11-а польова армія, яку розгромили радянські війська в травні 1944 р.

Але успіхи на стратегічному рівні нівелюються значними втратами радянських військ у битві за Київ, які безумовно перевищують втрати противника в рази. Попри те, що з часу тих подій минуло вже понад 80 років, питання про точні втрати особового складу Червоної армії в битві за Київ не мають вичерпної відповіді. До сьогодні тема людських втрат у цій битві має суспільний резонанс в Україні.

Ще в серпні 1943 р. генерал армії М. Ватутін у розмові з приводу наступу на Дніпро та Київ з Маршалом Радянського Союзу Г. Жуковим і першим заступником начальника Генерального штабу генерал-полковником О. Антоновим наполягав на необхідності покриття майбутніх великих втрат у військах

за рахунок призову та використання чоловічого населення зі звільнених територій [70, с. 72]. Це й було зроблено у процесі проведення армійських військових мобілізацій на території Лівобережної України протягом серпня-листопада 1943 р. У цей період відбувся найбільш масштабний за кількістю й найбільш трагічний за наслідками призов. Військове командування повністю панувало на фронті та на звільнених територіях, тому поширеною стала практика проведення мобілізацій на щойно звільнених територіях без огляду

на жодні інструкції та не рахуючись зі фактичною потребою у поповненні. Призов відбувався не лише армійськими призовними комісіями, а й так званими “польовими військкоматами” майже усіх військових частин, що входили до складу діючої армії – від дивізій до полків.

Слід зазначити, що довгий час сам термін “польовий військкомат” був суворо заборонений у радянській военній історіографії: його не було у жодному зі словників та енциклопедій [70, с. 69].

Поповнення відразу потрапляло на передову, минаючи запасні полки. Учорашні селяни гинули в найближчих боях не навченими, не обмундированими та не взятими на військовий облік. Найбільша кількість мобілізованих військовозобов’язаних на території щойно звільнених міст і сіл Лівобережжя зазнала своєї трагічної участі саме під час форсування Дніпра. “Польові військкомати” не ставили до відома про кількість ними мобілізованих місцеві органи влади районні військкомати, що створювались та розгортали свою роботу на деокупованих територіях. Також вони не надавали ні списків, ні інформації про їхнє використання або місцезнаходження.

На думку кандидатки історичних наук Л. Рибченко “Такі дії є проявом тоталітарного методу ведення радянсько-німецької війни й злочином радянської системи проти власного народу. Разом з тим, залучення до завершального етапу боротьби з фашизмом значної частини українського населення і виявлена ним звитяга і жертвність на полях боїв, певною мірою

завадили можливим подальшим репресіям проти українців, сприяли зростанню української національної свідомості, а отже – поступовому визріванню державницького потенціалу України.” [70, с. 114].

Окрім місцевих чоловіків, серед мобілізаційного контингенту, що прибув влітку-восени 1943 р. до Червоної армії з щойно звільненої території Лівобережної України, була також значна кількість колишніх радянських військовополонених та оточенців. Доволі часто траплялось, що вони потрапляли на передову через “польові військкомати” одразу після свого звільнення – їхньою перевіркою ставав перший бій [70].

На сьогодні не відомо, який відсоток загиблих воїнів у серпні-листопаді 1943 р. під час битви за Київ становили щойно мобілізовані. Визначити його практично неможливо. По-перше, через те, що значна частина документів щодо втрат діючої армії зберігається в ЦАМО та дотепер є недоступною або втраченою. За свідченням історикині Л. Рибченко “В описах документів ЦАМО, зокрема Воронезького фронту, за період з квітня по грудень 1943 р. значяться знищеними цілі справи. Так, зокрема, знищені донесення фронту про втрати особового складу в арміях з 1-10 вересня 1943 р., довідки про укомплектування запасних полків, акти про забезпечення частин фронту особовим складом тощо. Усі ці документи, як вказано в архівних описах, ліквідовані наприкінці 1943 р.” [70, с. 73]. По-друге, передові військові частини та з’єднання, які не мали права проводити мобілізацію, але поповнювали свої лави звільненим населенням, намагались його якомога швидше використати поповнення, не узявши його на облік, аби не звітувати наверх про втрати. По-третє, переважна частина врахованих зниклими безвісти воїнів з числа мешканців звільнених міст і сіл Лівобережжя України насправді є загиблим щойно мобілізованим поповненням.

Таким чином, проведена у 1943 р. Червоною армією та місцевими військкоматами мобілізація людського поповнення на звільненій території України мала тотальний характер, а його використання під час

непідготовленого форсування Дніпра та в лобових атаках на плацдармах ставало безвідповідальним, а подекуди й злочинним.

Основним висновком у воєнному плані щодо битви за Київ, яка тривала майже два місяці, слід вважати те, що радянські війська спромоглися утворити стратегічний плацдарм на правому березі Дніпра по фронту більш ніж 300 км і в глибину 50 км, що відіграв важливу роль у подальших операціях з вигнання нацистських окупантів з Правобережної України.

Головним напрямком, з якого Червона армія намагалась увірватись до Києва, був все ж таки північний – це ланцюг плацдармів від Лютіжа до Горностайпіля, які утворили 38-а та 60-а армії. Цей висновок йде в розріз з усталеною та загальноприйнятою з 1960-х років тезою про “першу спробу звільнити Київ” наступом з Букринського плацдарму, а потім, з “другої спроби”, вигнати нацистів з міста наступом з півночі. У цю тезу добре “вписується” перекидання 3-ї гвардійської танкової армії з Букрина на Лютіж. В дійсності, військам на Букринському плацдармі ставили задачу вийти до Білої Церкви, а не до Києва. І по-друге, на північ від Києва довгий час не вдавалось розширити плацдарми в глибину і, тим самим, дати можливість розгорнути танкову армію. До того ж, накази на оточення та очищення міста від окупантів ставились перш за все 38-й армії – так було наприкінці вересня, в жовтні та на початку листопада.

Окремо слід виділити дії під час битви 3-ї гвардійської танкової армії, яка тричі перетнула Дніпро, брала участь в боях на двох плацдармах – Букринському та Лютізькому – та здійснила після місяця важких і безперервних боїв, з дотриманням заходів оперативного маскування, марш за 10-40 км від переднього краю вздовж лінії фронту на новий напрямок.

Слід підкреслити, що вперше за час радянсько-німецької війни саме під час битви за Київ Червона армія силами Воронежського фронту форсувала велику річку с ходу практично одночасно на двох віддалених один від одного напрямках – південному та північному. Форсування Дніпра здійснювалось, через відсутність десантних переправочних засобів, в переважній більшості

за рахунок використання місцевих і підручних, а також незначної кількості легких табельних переправочних засобів. Ціною значних людських втрат під час такого форсування, радянські війська все ж змогли захопити плацдарми та створити на них умови для розвитку десантних і поромних переправ. Затримка у підході до Дніпра табельних переправочних засобів, яка відбулась через обмежену кількість транспорту та гостру нестачу пального, суттєво ускладнила переправу бойової техніки на плацдарми. Це негативно позначилося на темпах накопичення та наступу військ на правому березі річки. Не дивлячись на широке та повсюдне використання піхотою підручних переправочних засобів у перший і наступні дні переправи, задача форсування з міцним закріпленням плацдармів була вирішена тільки за допомогою переправочних парків – танки та артилерія були переправлені на табельних засобах. За умов, коли інтенсивність підвозу переправочних парків не забезпечила перехід від поромних переправ до наплавних мостів, інженерні частини та підрозділи під вогневим впливом противника змогли створити комбіновані мости з наплавною частиною на фарватері та на жорстких опорах у берегів.

З виходом Воронежського фронту у двадцятих числах вересня 1943 р. до Дніпра Ставкою ВГК ставилась задача фронту на планування наступу головними силами в загальному напрямку на Бердичів, Жмеринку та Могильов-Подільський без чітких дат і часових рамок. Жорсткі строки та часові рамки поставила Ставка лише 3 листопада, після місяця невдалого наступу. Безумовно, вони вплинули на безоглядні атаки зі значними втратами серед піхотинців і кавалеристів, на поспішний, непідготовлений наступ в бік Житомиру.

Опис битви за Київ показує низьку кваліфікацію вищого офіцерського складу Воронежського (1-го Українського) фронту, бездумні накази у штабах фронту та армій. Яскравим підтвердженням цього є директива Ставки ВГК, видана через п'ять днів після вигнання окупантів з Києва, в якій наводились випадки надання штабом фронту неточних відомостей в ГШ. Окрім того, нею

усувався з посади начальник штабу фронту (і це в самий розпал боїв на захід від Києва), а командувач фронту був попереджений.

Взаємодія родів військ була організована на низькому рівні. Накази командирами корпусів в більшості випадків ставились “для галочки”, механічно повторюючи один в один директиви штабів армії та фронту без урахування поточної тактичної обстановки на корпусній ділянці та організації вогневої взаємодії з сусідами чи авіацією. У ротах хронічно не вистачало людей, а задачі ставили як і раніше нездійсненні. Огідною була й робота тилкових служб.

Показовим є приклад, коли штабом 38-ї армії було наказано 51-му стрілецькому корпусу до ранку 22 вересня захопити переправу через Десну у с. Летки [30]. Але на момент виходу військ 38-ї армії на лівий берег Дніпра її дивізії нараховували по 5000-8500 осіб замість 10500-11000 осіб по штату.

Рядовий склад радянських військ не вчили та погано забезпечували. Солдатам не вистачало возів і коней, взуття та провіанту, тому доводилося самовільно вилучати у звільнених селах все необхідне, що де-факто було грабунком і реально применшувало престиж Червоної армії в очах населення.

Слід визнати, що нескінченні помилки радянського командування під час форсування Дніпра, боїв на плацдармах, вигнання нацистів з Києва та прилеглого регіону привели до численних людських втрат. Але питання про точні людські втрати Червоної армії в битві за Київ залишається до цього часу без вичерпної відповіді. Дотепер точаться дискусії щодо втрат, яких зазнали радянські війська під час битви за Київ восени 1943 р. Через закритість відомостей щодо втрат історики здебільшого посилаються на два видання

за редакцією Г. Кривошеєва – “росія та СРСР у війнах ХХ століття. Втрати збройних сил” та “Велика Вітчизняна без грифу секретності. Книга втрат: найновіше довідкове видання”. Там подається цифра 143571 осіб (вбиті, померлі, потрапили в полон, поранені та хворі) [12; 74]. Але це цифри

складені за три наступальні операції: Лютізьку (з 1 жовтня по 2 листопада), Букринську (з 12 по 24 жовтня) та Київську (з 3 по 13 листопада). Наведена кількість втрат не охоплює втрати під Києвом, Горностайпілем і Лютіжем в період з 23 по 30 вересня, під Букрином – з 23 вересня по 11 жовтня та з 25 жовтня

по 5 листопада. З урахуванням середньодобових втрат у Лютізькій та Букринській операціях можна припустити такі втрати: на ділянці Київ – Лютіж – Горностайпіль (8 днів) – порядку 15000-20000 осіб; ділянка біля Буcriна (31 день) – порядку 50000-60000 осіб. Сюди слід додати й втрати десантників – 3500 загиблих і більше 200 потрапило в полон. Але й ці цифри є тільки ймовірними втратами.

Щодо втрат радянських військ в озброєнні та військовій техніці, то це також тема, яка донині не з'ясована до кінця. В згаданій праці під редакцією Г. Кривошеєва наводяться відомості про безповоротні втрати матеріальних засобів за Київську наступальну операцію (3-13 листопада, 10 діб): 8,6 тис. одиниць стрілецької зброї, 271 танків і САУ, 104 гармати та міномета, 125 літаків [12]. У жовтні середньодобові втрати були приблизно вдвічі меншими. Так, усі бронетанкові та механізовані війська Воронезького (1-го Українського) фронту в жовтні втратили 552 танка та САУ всіх типів, з них спалено було тільки 188 бойових машин [25]. На підставі жовтневих даних можна з великою долею ймовірності припустити, що в цій операції, на додаток до згаданих 271 спалену одиницю бронетехніки, зі строю тимчасово вийшло не менше 300-400 радянських танків і САУ (бойові пошкодження, поломки, аварії тощо).

Отже, з моменту закінчення битви за Київ минуло більше ніж 80 років, а й донині відсутня повна картина втрат Червоної армії в ході її проведення.

Битва за Київ, характеризується прикладами справді масового героїзму бійців і командирів. Ті, хто був на передньому краї перебували на межі людських можливостей. Показовим є той факт, що тільки за форсування Дніпра 2438 воїнам було присвоєно звання Героя Радянського Союзу,

що більше, ніж сумарна кількість нагороджених за всю попередню історію цієї нагороди. Серед нагороджених були рядові, молодші та старші офіцери, генерали.

Слід згадати, що саме в ході битви за Київ, 10 жовтня 1943 р. був встановлений орден Богдана Хмельницького трьох ступенів. Це єдина нагорода з усіх державних нагород СРСР, напис на якій зроблено не російською (Богдан Хмельницький на аверсі ордену написано українською мовою). І орден з'явився в радянській нагородній системі як раз в розпал битви за Київ. Ним нагороджували від генералів і офіцерів, а орденом III ступеня –
й рядових і партизан.

Радянські та російські воєнні історики битву за Київ називають Київською наступальною операцією, відкидаючи інші події, та розглядають її в трикутнику з двома епохальними битвами – Сталінградською та Курською. На їх думку, Сталінград став початком стратегічного зламу, коли Вермахт зазнав крупної поразки та втратив ініціативу на південному напрямку Східного фронту. Курська дуга показала Вермахту неможливість повернення ініціативи в наступальних операціях. А от Київська операція стали демонстрацією потужного наступального потенціалу Червоної армії та повного перехоплення стратегічної ініціативи на Східному фронті, спроможності радянських військ долати складні водні перешкоди та впевнено наступати.

Зараз Україна переосмислює свою історію в часи Другої світової війни, формує своє бачення тих подій, тому радянсько-російські підходи до трактування та оцінки протистояння на київському напрямку восени 1943 р. слід переглянути на науковому та державному рівнях. Ті події донині залишаються як найвідомішими, завдяки форсуванню Дніпра та вигнанню нацистських окупантів з Києва, так і малодослідженими. І все ж вони зайняли належне місце серед інших значних подій радянсько-німецької війни та позначило собою не просто воєнний успіх, а перелом у ході війни.

Отже, місце битви за Київ в історії радянсько-німецької та Другої світової воєн визначається її масштабом, стратегічними наслідками та політичним резонансом. Це була битва, яка засвідчила остаточний злам німецької оборони на Дніпрі, зміцнила впевненість радянських військ і цивільного населення у перемозі над нацизмом, стала важливим етапом на шляху вигнання нацистських окупантів з України та країн Східної Європи. Вона увійшла в історію не лише як воєнна перемога, а й як символ відродження столиці України, яка після двох років нацистської окупації повернулася під контроль сталінського режиму.

В умовах Війни за Незалежність України необхідно врахувати досвід подій битви за Київ восени 1943 р., адже російське командування від початку повномасштабної збройної агресії проти України демонструє “відданість радянським способам ведення війни” – не рахуючись з втратами, залишається жорстоким до особового складу. Натомість, громадянам нашої держави разом з Силами оборони та безпеки України важливо бути об’єднаними в спільній меті – боротьбі за Незалежність України та свободу нашого народу.

Висновки до розділу 4

Вирішальним етапом битви за Київ стали дії радянських військ під час наступу на столицю України з Лютізького плацдарму. Вигнання нацистських окупантів із Києва вже на четвертий день від початку наступу Червоної армії та подальші успішні дії радянських військ на захід від міста набуло великого морального ефекту на протиборчі сторони та мало важливе політичне значення. Тим самим, масштаб і значення дій Червоної армії на київському напрямку в листопаді 1943 р. визначили не лише результат локальної битви за місто на Дніпрі, а й загалом подальший розвиток подій на фронті радянсько-німецької війни.

Водночас, успіхи, досягнуті в результаті битви за Київ восени 1943 р., нівелюються втратами радянських військ за весь період її проведення. Попри те, що з тих подій пройшло вже більш ніж 80 років, питання про точні людські втрати залишається відкритим – достеменно назвати реальні втрати Червоної армії у боях на київському напрямку неможливо. Сучасні українські історики продовжують досліджувати події на обох плацдармах, наголошуючи на необхідності об'єктивного аналізу тих подій, уникнення штампів, утворених за радянських часів. Тому й до сьогодні тема людських втрат у битві за Київ загалом має в Україні суспільний резонанс.

Місце битви за Київ в історії радянсько-німецької та Другої світової воєн визначається її масштабом, стратегічними наслідками та політичним резонансом. Це була битва, яка засвідчила остаточний злам німецької оборони на Дніпрі, зміцнила впевненість радянських військ і цивільного населення

у перемозі над нацизмом, стала важливим етапом на шляху вигнання нацистських окупантів з України та країн Східної Європи.

Водночас у воєнному плані битва за Київ не мала аналогів серед збройних конфліктів у світовій історії – наступаючі війська Червоної армії, не маючи достатніх штатних переправочних засобів, сходу долали складний природно-географічний чинник – річку Дніпро, правий берег якої переважає над низьким лівим – та вступали у бій з нацистськими військами, які утримували укріплення так званого “Східного валу”. Такі дії радянських військ продемонстрували, з одного боку, велику відвагу, мужність, стійкість, витривалість та самовідданість бійців і молодших командирів, значка кількість з яких була українцями, щойно мобілізованими вихідцями з лівобережних регіонів України, а з іншої – прорахунки командування фронту та його жорстокість до особового складу.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі вирішено актуальне наукове завдання, яке полягає в тому, що на основі всебічного аналізу широкого комплексу історичних джерел, перш за все бойових архівних документів, крізь призму сучасних підходів воєнно-історичної науки та формування національної пам'яті висвітлити події битви за Київ, яка відбулась восени 1943 р., та визначити її місце в історії України.

З'ясовано, що в значному масиві воєнно-історичних і науково-популярних публікацій з проблематики радянсько-німецької та Другої світової воєн висвітлювались події, пов'язані з форсуванням Дніпра на київському напрямку восени 1943 р., боями на Букринському та Лютізькому плацдармах, вигнанням нацистів з Києва, проведенням Київської наступальної операції. Водночас, ціла низка таких публікацій за радянських часів мала обмеження доступу через секретність та заборону для відкритого друку. Натомість відкриті публікації характеризуються стереотипністю суджень

та суб'єктивізмом, значною описовістю, замовчуванням або викривленням "незручних" подій, приховуванням фактів. Усі публікації, як секретні так і відкриті, рясніли ідеологічно-пропагандистськими штампами.

З набуттям Україною незалежності в 1991 р. та подальшою архівною революцією на пострадянському просторі у науковий обіг були введені бойові документи та інші джерела, які за радянських часів були або закритими,

або використовувалися вибірково з урахуванням ідеологічних потреб. Вітчизняним історикам вдалось вибудувувати нову інтерпретацію подій за деякими аспектами, які раніше замовчувалися (букринська епопея та провали повітряно-десантної операції, "чорна піхота", людські втрати), критично інтерпретували події битви за Київ і комплексного розглянути різні її аспекти. З'ясовано, що створено підґрунтя для нового, більш об'єктивного

та збалансованого, осмислення ролі битви за Київ в історії Другої світової війни та в національній пам'яті України.

Розглянуто джерельну базу дослідження битви за Київ восени 1943 р., яка включає в себе документи воєнного часу радянського та німецького походження, мемуарну літературу, матеріали наукових досліджень, сучасні архівні публікації та праці вітчизняних істориків останніх років. Поєднання автентичних джерел і сучасних наукових праць дало можливість реконструювати хід бойових дій та критично переосмислити їх значення.

Весь методологічний комплекс застосованих принципів і методів дав можливість вивчити події битви за Київ восени 1943 р., комплексно обґрунтувати поняття “битва за Київ восени 1943 року” та її хронологічні межі.

Висвітлено та проаналізовано плани протиборчих сторін щодо дій на київському напрямку, окреслено напрями дій радянського та німецького командування, а також наведено сукупність факторів, які визначили передумови битви за Київ.

Зображено та проаналізовано хід подій по створенню та веденню бойових дій на Букринському та Лютізькому плацдармах. Доведено, що створення Букринського плацдарму стало одним із найбільш драматичних епізодів битви, а бої на ньому стали прикладом трагічних прорахунків, невдалих і помилкових рішень командування фронту, яке прагнуло швидкого прориву до Києва.

Проаналізовано значення провальної Дніпровської повітряно-десантної операції та її вплив на хід бойових дій на Букринському плацдармі. З'ясовано, що географічні умови на північ від Києва в районі села Лютіж безпосередньо вплинули на створення плацдарму в цій місцевості та перебіг бойових дій на ньому. А бої на Лютізькому плацдармі стали важливим і вирішальним епізодом битви за Київ. Висвітлено хронологію, напруженість та інтенсивність боїв на обох плацдармах та під час вигнання нацистських окупантів з Києва.

Доведено, що київський напрямок перетворився восени 1943 р. на одну з головних арен протистояння Червоної армії та Вермахту, ставши місцем, де зішлись політичні амбіції та військова логіка обох сторін, що зумовило драматизм і масштаб битви за Київ. Проаналізовано та показано, що в історії радянсько-німецької та Другої світової воєн битва за Київ визначається своїм масштабом, стратегічними наслідками та політичним резонансом. Вона засвідчила остаточний злам німецької оборони на Дніпрі, зміцнила впевненість радянських військ і цивільного населення у перемозі над нацизмом, стала важливим етапом на шляху вигнання нацистських окупантів з України та країн Східної Європи. Битва за Київ увійшла в історію також не лише як воєнна перемога, а і як символ відродження столиці України, яка після двох років нацистського окупаційного панування повернулася під контроль сталінського режиму.

Доведено, що в ході переосмислення Україною своєї історії в часи Другої світової війни та постколоніального формування бачення тих подій, радянсько-російські підходи до трактування та оцінки битви за Київ восени 1943 р. слід переглянути на науковому та державному рівнях. Битва була та донині залишається найвідомішою завдяки форсуванню Дніпра й вигнанню нацистських окупантів з Києва, але малодослідженою.

Не дивлячись на вагоме її значення не тільки в історії радянсько-німецької та Другої світової воєн, а і в національній воєнній історії, вона до сьогодні не стала предметом спеціального наукового дослідження.

Так, залишаються нез'ясованими питання, що стосуються узагальнення бойового досвіду певних родів військ у битві, таких як піхоти, механізованих і бронетанкових військ, артилерії, інженерних військ, тилового та інших видів забезпечення під час форсування Дніпра на київському напрямку. Відсутні окремі дослідження, присвячені повітряно-десантній операції, операціям на Букринському та Лютізькому плацдармах.

Виходячи з отриманих результатів дослідження, автор рекомендує:
у сучасних умовах Війни за Незалежність України врахувати досвід
подій битви за Київ восени 1943 р.;

окреслити напрями подальших наукових досліджень битви за Київ
восени 1943 р. в основі яких покласти необхідність комплексного вивчення,
із залученням усього масиву доступних сучасним дослідникам джерел.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азарх І. Україна у Другій світовій війні: теоретико-методологічний аспект // Сторінки воєнної історії України. - 2019. - Вип. 22. - С. 60–88.
2. Бадах Ю. Г. Історичне значення перемоги Червоної Армії під Києвом у листопаді 1943 року у контексті історії Другої світової війни / Ю.Г. Бадах, Р.І. Пилявець // Проблеми освіти: наук.-метод. зб. – 2004. – Вип. 39. – С. 31–42.
3. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. – К. : Пошуково-видавниче агенство “Книга Пам'яті України”, 2000. – 944 с.; Подвиг на віки: Книга Пам'яті України – місто-герой Київ / [Ред. кол.: А. І. Тимчик (гол.) та ін.]. – К., 2000. – 912 с.
4. Бережинський В. Г. Київська наступальна операція 1943 року / В. Г. Бережинський // Україна в полум'ї війни 1941–1945; [гол. ред. кол. П. П. Панченко]. – К. : Україна, 2005. – С. 215-223.
5. Бережинский В. Г. Методология и структура военно-исторического исследования / В.Г.Бережинский // – К. : Видавець Олег Філюк, 2015. – 63 с.
6. Битва за Днепр. 1943 г. / [сост. В. Гончаров]. – М. : Хранитель, 2007. – 777 с.
7. Боевой состав Советской Армии: [в 5 ч.]. Ч. 3 (январь – декабрь 1943 г.). – М. : Воениздат, 1972. – 336 с.
8. Бойко Н. Букринська наступальна операція очима очевидців / Н. Бойко // Краєзнавство. – 2014. – № 3-4. – С. 117-128.
9. Бойовий шлях 2-ї повітряної армії. ЦАМО, ф. 302, оп. 0004196, д. 0050г, Портал “Память народа” – URL: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=455435370>
10. В ті штормові ночі...: Бої за Дніпро і Київ у спогадах ветеранів війни // Радянська Україна. – 1968. – 1 лист.
11. Веденєєв Д. В. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій / Веденєєв Д. В., Лисенко О. Є. //

Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 4-29. – URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2010_3_4

12. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь: новейшее справ. изд. / под. ред Г. Ф. Кривошеева, А. В. Кирилина . – М. : Вече, 2009.

13. Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы 1943 г. Т.16 (5–3) / [сост. А. М. Соколов [и др.]; под общ. ред. В. А. Золотарева] – URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/181447>

14. Героїчний Київ: Документальні розповіді / [упоряд. В. І. Денисенко]. – К. : Україна, 2003. – 335 с.

15. Гланц Д. Битва титанов. Как Красная армия остановила Гитлера / Дэвид Гланц, Джонатан Хаус; пер. с англ. У.В. Сапиной. – М. : АСТ; Астрель, 2007. – 463 с.

16. Гончаров В. Днепровская десантная операция / В. Гончаров, М. Морозов, А. Платонов // Десанты Великой Отечественной войны : военно-исторический сборник. – М. : Эксмо, 2008. – С. 354–380.

17. Грицюк В. М. Київська стратегічна наступальна операція Воронежського (1-го Українського) фронту (11 жовтня – 13 листопада 1943 р.) / В. М. Грицюк, В. І. Горелов // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : зб. наук. праць Всеукр. наук. конф. (Київ, 31 жовт. 2013 р.) – К. : ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 20–33.

18. Грицюк В.М., Лисенко О.Є. Східний вал, стратегічний оборонний рубіж нім. військ восени 1943 [Електронний ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Skhidnyj_val

19. Грицюк В., Лисенко О., Пастушенко Т. Друга світова в контексті російсько-української війни: основні наративи й перспективи дослідження. Український історичний журнал. 2024. № 4 (577). С. 5—23. – URL: <https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.005>

20. Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / В. М. Грицюк ; [редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін.]. – К. : Поліграф. дільниця Ін-ту історії України НАН України, 2010. – 150 с.

21. Гудериан Г. Воспоминания солдата / Г. Гудериан – Смоленск.: Русич, 1999 – 653 с.

22. Доповідь про бойові дії бронетанкових і механізованих військ 1-го Українського фронту за жовтень 1943. ЦАМО, ф. 236, оп. 2673, д. 130. Портал “Пам’ять народу”, № документа 111893697. – URL: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=111893697>

23. Жмаченко П. Т. Через Дніпро // Літературна Україна. – 1963. – 5 лист.

24. Жуков Г.К. Спогади і роздуми / Жуков Г.К.; [пер. з рос. А. Шевченка, Г. Кулінича]. – К. : Політвидав України, 1985. – 841 с.

25. Журнал бойових дій Воронежського (1-го Українського) фронту, жовтень 1943. ЦАМО, ф. 236, оп. 2673, д. 107. Портал “Пам’ять народу”, № документа 10014554. – URL: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=10014554>

26. Журнал бойових дій 1-го Українського фронту, листопад 1943. ЦАМО, ф. 236, оп. 2673, д. 111. Портал “Пам’ять народу”, № документа 10014556. – URL: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=10014556>

27. Журнал бойових дій 3-ї гвардійської танкової армії, вересень-грудень 1943. ЦАМО, ф. 315, оп. 4440, д. 148. Портал “Пам’ять народу”, № документа 133034536. – URL: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=133034536>

28. Журнал бойових дій 6 понмбр РГК з 29.05.1943 по 27.09.1943. ЦАМО, ф. 30428, оп. 1, д. 4. Портал “Пам’ять народу” – URL: https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=150402016&backurl=q%5C6%20%D0%BF%D0%BC%D0%B1%D1%80::use_main_string%5Ctrue::group%5Call::types%5Copersvodka:rasporyajeniya:otcheti:peregovori:jbd:direktivi:prikazi:posnatovleniya:doklad i:raporti:doneseniya:svedeniya:plani:plani_operaciy:karti:shemi:spravki:drugie

29. Журнал бойових дій 38-ї армії за період з 4 по 10 листопада 1943 р. ЦАМО, ф. 393. Оп. 9005. Д.109. Л. 29-35 – URL: <https://histrf.ru/read/documents/kievskaya-nastupatel'naya-operaciya-1943-goda/zhurnal-boevykh-deystviy-38-y-armii-za-period-s-4-po-10-noyabrya-1943-g>
30. Журнал бойових дій 38-ї армії, березень-вересень 1943. ЦАМО, ф. 445, оп. 9005, д. 108. Портал “Пам’ять народу”, № документа 151200078. – URL: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=151200078>
31. Журнал бойових дій 38-ї армії, жовтень-грудень 1943. ЦАМО, ф. 393, оп. 9005, д. 109. Портал “Пам’ять народу”, № документа 151200115 – URL: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=151200115>
32. Журнал бойових дій 40-ї армії, вересень-жовтень 1943. ЦАМО, ф. 395, оп. 9136, д. 193. Портал “Пам’ять народу”, № документа 111080129. – URL: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=111080129>
33. Журнал бойових дій 40-ї армії, листопад-грудень 1943. ЦАМО, ф. 395, оп. 9136, д. 194. Портал “Пам’ять народу”, № документа 111080130. – URL: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=111080130>
34. Журнал бойових дій 60-ї армії, вересень 1943. ЦАМО, ф. 417, оп. 10564, д. 383. Портал “Пам’ять народу”, № документа 130857880. – URL: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=130857880>
35. Журнал бойових дій 60-ї армії, жовтень 1943. ЦАМО, ф. 417, оп. 10564, д. 383. Портал “Пам’ять народу”, № документа 130857881. – URL: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=130857881>
36. Звіт про бойові дії 3-ї гвардійської танкової армії 6.9.1943-15.01.1944. ЦАМО, ф. 315, оп. 4440, д. 123. Портал "Память народа", № документа 134672674. – URL: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=134672674>
37. Капась І. Партизанське з’єднання № 8 імені Василя Чапаєва: невідомі аспекти організаційного становлення та розформування / І. Капась // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – 2011. – Вип. 14. – С. 81-99. – URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/handle/123456789/95721>

38. Карель П. Восточный фронт: в 2 кн. / П. Карель. Кн. 2: Выжженная земля. 1943–1944. – М. : зографус, 2003. – 462 с.

39. Кидонь В. І. Дискусійні аспекти історії Київської наступальної операції 1943 р. / В. І. Кидонь // Військово-історичний меридіан : електрон. наук. фаховий журнал. – К. : Нац. музей історії України у Другій світовій війн, меморіальний комплекс; Ін-т історії України НАН України. – 2017. – № 4 (18). – С. 13–25.

40. Кидонь В. Київська наступальна операція 1943 року: що ми знаємо і чого ще не знаємо / В. Кидонь // Сторінки воєнної історії України. - 2021. - Вип. 24. - С. 115. - URL: http://resource.history.org.ua/publ/Sviur_2021_24_6

41. Кидонь В. І. Київська наступальна операція 1943 року: історіографія дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 – військова історія. – К. : НУОУ, 2018. – 418 с.

42. Кидонь В. Оперативна обстановка напередодні проведення Київської стратегічної наступальної операції 1943 р. / В. Кидонь // Військово-науковий вісник : зб. наук. праць Нац. акад. сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. – 2017. – Вип. 27. – С. 19. – URL: <http://vnm.asv.gov.ua/article/view/157218>

43. Коваль М. Україна: 1941–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. В. Коваль. – К. : Вища школа, 1995. – 192 с.

44. Коваль М. В. Україна крізь віки: в 15 т. Т. 12: Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945) / М. В. Коваль. – К. : Наукова думка, 1999. – 687 с.

45. Коваль М. В. Україна у другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного бачення / М. В. Коваль. – К. : Інститут історії НАН України, 1994. – 56 с.

46. Конспект розбору Київської операції в жовтні-листопаді 1943. ЦАМО, ф. 12705, оп.: 0000001, д.: 0223. Портал “Пам’ять народу”, № документа 455146633 – URL: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=455146633>

47. Корольов В. Ми визволяли Київ: Спогади колишнього воїна // Сільські вісті. – 1972. – 5 лист.

48. Левітас Ф. Україна в Другій світовій війні (1939-1945 рр.): битва за історичну пам'ять / Ф. Левітас // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2013. – Вип. 5. – С. 221-237. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2013_5_14

49. Лисенко О. Є. Деякі методологічні проблеми дослідження історії Другої світової війни / О. Лисенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. — 2009. — Вип. 12. — С. 7-18. — URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://shron1.chtyvo.org.ua/Lysenko_Oleksandr/Deiaki_metodolohichni_problemy_doslidzhennia_istorii_Druhoi_svitovoi_viiny.pdf?

50. Лисенко О., Грицюк В. Проблематика Другої світової війни у сучасних вітчизняних військово-історичних дослідженнях. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2009. Вип. 15. С. 231-245.

51. Лисенко О. Є. Дослідження історії Другої світової війни в сучасній Україні: основні тенденції та перспективи. Український історичний журнал. 2011. № 4. С. 165 – 194.

52. Лисенко О. Є. Український вимір Другої світової війни крізь призму історичної пам'яті / О. Є. Лисенко // Національна та історична пам'ять. - 2013. - Вип. 9. - С. 140-167. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_9_14

53. Манштейн Э. Проигранные победы. Личные записки генерала Вермахта / Э. фон Манштейн; [пер. англ. Т. М. Шуликовой]. – М. : ЗАО «Центрполиграф», 2009. – 575 с.

54. Москаленко К.С. На південно-західному напрямі: (1943-1945): спогади командарма / К. С. Москаленко. – К.: Політвидав України, 1984. – Кн.2: 1943-1945. – 567 с.

55. Мюллер-Гиллебрант Б. Сухопутная армия Германии 1933-1945 / Буркхарт Мюллер-Гиллебрант; [пер. с нем.]. – М.: Изографус, Изд-во Эксмо, 2002. – С. 366.

56. Муковський І. Т. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни / І.Т. Муковський, О.Є. Лисенко. – К. : Пошуково-вид. агентство “Книга пам’яті України”, 1996. – 568 с.

57. Немченко В. Л. Місце Букринського плацдарму в битві за Київ у 1943 році / В.Л. Немченко // Україна у світовому історичному просторі: всеукр. науково-практична конференція, 2 травня 2025 р.: тези доп. – Київ, 2025 р.

58. Немченко В. Л. Поняття та хронологічні межі битви за Київ 1943 року: до проблеми визначення воєнно-історичної конструкції / В.Л. Немченко // Histmilita: військова історія України та світу (до 80-річчя завершення Другої світової війни): всеукр. наукова конференція, 17 листопада 2025 р.: тези доп. – Київ, 2025 р.

59. Немченко В. Л. Створення Лютізького плацдарму та його значення в боях за Київ восени 1943 року / В.Л. Немченко // III міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених “Кліо”, 14 листопада 2025 р.: тези доп. – Київ, 2025 р.

60. Опрышко А. Обреченные на забвение (История Днепровской воздушно-десантной операции). – Р-н/д : ЗАО “Книга”, 2012. – 448 с.

61. Остапчук О. П. Дії авіації Німеччини в смузі 1-го Українського (Воронезького) фронту під час визволення України / О.П. Остапчук // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини: всеукр. наук. військ.-істор. конф., 15 груд. 2010 р.: тези доп. – Харків, 2010. – С. 290–294.

62. Остапчук О. П. Протиповітряна оборона військ 1-го Українського фронту в операціях з визволення України : дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 – військова історія. – К. : НУОУ, 2012. – 197 с.

63. Патриляк І. Кривава осінь 1943-го: Повоєнні десятиліття не стали уроком для хворого суспільства / І. Патриляк: [Електрон. ресурс]. – URL: <https://tyzhden.ua/kryvava-osin-1943-ho-povoienni-desiatylittia-ne-staly-urokom-dlia-khvoroho-suspilstva/>

64. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.

65. Петрухін С. Військове застосування штрафних та штурмових підрозділів у бойових діях Червоної армії на території України (1942 – 1944 рр.) // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал [Електронний ресурс]. – URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/12.07.2017/pdf/VIM_16_2017-46-61.pdf

66. Пилявець Р. І. "Чорна піхота" як історичне явище в роки німецько-радянської війни (1941–1945) / Р. І. Пилявець // Воєнно-історичний вісник. - 2019. - № 1. - С. 156-174.

67. Пилявець Р. Чорна піхота. Скільки “чорносвітників” знищив Сталін? / Р. Пилявець: [Електрон. ресурс]. – URL: <http://www.istpravda.com.ua/research/2015/02/16/147351/>

68. Пилявець Р. “Чорносвітники” як історичне явище: пролог / Р. Пилявець // Мат-ли VII Волинської всеукр. наук. історико-краєзнавчої конфер. – Житомир : Полісся, 2015. – С. 5–9.

69. План наступальної операції 38-ї армії з оточення та знищення Київського угруповання противника та оволодіння м. Київ. ЦАМО, ф.: 203, оп.: 2843, д.: 406. Портал “Пам’ять народу”, № документа 151326969 – URL: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=151326969>

70. План операції 3-ї гвардійської танкової армії з оволодіння м. Київ і дій в оперативній глибині з оволодіння району Фастів, Сквиря, Біла Церква. ЦАМО, ф.: 315, оп.: 4440, д. 4, док-т 473. Портал “Пам’ять народу”, № документа 135857788 – URL: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=135857788>

71. План операції 60-ї армії з форсування р.р. Десна та Дніпро. ЦАМО, ф.: 417, оп.: 0010564, д.: 0271. Портал “Пам’ять народу”, № документа 454992789 – URL: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=454992789>

72. Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу [Електронний ресурс] : Закон України від 21.08.2025 р. № 4579-IX : станом на 10 жовт. 2025 р. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20#top>

73. Рибченко Л. В. Радянські військові мобілізації 1943 р. на території Лівобережної України : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Людмила Рибченко. – К. : Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2009. – 130 с.

74. Россия и СССР в войнах XX века: потери вооруженных сил / Кривошеев Г.Ф. [и др.]. – М. : “ОЛМА-ПРЕСС”, 2001. – 624 с. – URL: <https://lib.ru/MEMUARY/1939-1945/KRIWOSHEEW/poteri.txt>

75. Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. 3 (январь – декабрь 1943 года) / [под ред. А. Н. Грылева]. – М. : Воениздат, 1969. – 480 с.

76. Сімперович В. «Битва за Україну» (1943 – 1944 рр.): історіографічна візія на тлі подій // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал [Електронний ресурс]. – URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgglefindmkaj/https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/07.04.2017/pdf/VIM_15_2017-17-28.pdf

77. Сімперович В. «Битва за Україну» (1943–1944 рр.): особливості історіографічної нарації в умовах пізнього сталінізму / В. Сімперович // Сторінки воєнної історії України. - 2021. - Вип. 23. - С. 55. - URL: http://resource.history.org.ua/publ/Sviur_2021_23_6

78. Сидоров С.В. Оперативна спадщина Червоної армії в операціях на території України в роки Великої Вітчизняної війни / С.В. Сидоров // Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України. – 2010. – № 1 (3). – С. 21–24.

79. Сидоров С. В. Радянське воєнне мистецтво: історіографія : дис. ... д-ра іст. наук за спец. 20.02.22 – військова історія. – К. : НАОУ, 2006. – 624 с.

80. Сидоров С. Стратегічні, фронтові, армійські операції (до питання військової термінології в історичних працях) / С. Сидоров, В. Грицюк // Сторінки воєнної історії України. – 2019. – Вип. 21. – С. 94–104.

81. Солодько П. Визволення Києва і битва за Дніпро. Як це було. [Електронний ресурс] / П. Солодько // Історична правда. – 2013. – URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/11/6/139185/>

82. Спогади учасників боїв за Київ про роки Другої світової війни / [упоряд. В. І. Кидонь, О. О. Пашкова]. – К. : НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2017. – 32 с.

83. Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках / [В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко, Р. І. Пилявець, С. В. Сидоров]; відп. ред.

О. Є. Лисенко. – К. : НУОУ Івана Черняхівського, Інститут історії України НАН України, 2015. – 508 с.

84. Стріхарська Т. Бої за Київ 1941 р. та 1943 р. в усноісторичних джерелах (за матеріалами Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс) // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал [Електронний ресурс]. – URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/23.05.2019/pdf/VIM_23_2019-25-41.pdf

85. Типпельскірх К. История Второй мировой войны / К. Типпельскірх [пер. с нем.]. – М. : Издательство иностранной литературы, 1956. – 605 с.

86. Третяк В. Причини та обставини формування 1-го Українського фронту // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал [Електронний ресурс]. – URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/08.07.2014/pdf/VIM_%E2%84%964-55-66.pdf

87. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси : у 2 кн. / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] / НАН України. Ін-т

історії України. – Книга перша / [А. Айсфельд, О. Лисенко, В. Грицюк та ін.].

–

К. : Наукова думка, 2011. – 735 с.

88. Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939-1990) / НАН України, Ін-т історії України. — Київ: Академперіодика, 2021. — 544 с., 96 с. іл.

89. Україна в полум'ї війни. 1941–1945 / П.П. Панченко [та ін.]. – К. : Україна, 2005. – 560 с.

90. Філіпов В. К. Взаємодія партизанських формувань з військами Воронежського фронту при визволенні Лівобережної України / В. К. Філіпов // Воєнно-історичний вісник: Збірник наукових праць Національного університету оборони України. – К.: НУОУ, 2012. – Вип. 2(4). – С. 173–177.

91. Фоменко А. Усе таємне стає явним. Вигадки й правда про радянсько-німецьку війну 1941–1945 років: Історичний нарис / А. Фоменко. – Дн. : ПП “Ліра ЛТД”, 2006. – 200 с.

92. Фоміна В. Операції німецьких сухопутних військ в Україні у 1941-1944 рр. // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал [Електронний ресурс]. – URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/05.01.2016/pdf/VIM_10_2015_53-69.pdf

93. Чирка Л. Битва за Дніпро у мемуаристиці і документах: компаративний аналіз радянських і німецьких джерел / Л. Чирка // “Друга світова війна: події, факти, версії”: матеріали Всеукр. наук. конф. (24 квітня 2015 р). – Переяслав-Хмельницький, 2015. – С. 52-58. – URL: <https://perejaslav.org.ua/istoria/bitva-za-dnipro-memuar-dokument.html>

94. Чорний О. Битва за Дніпро: дискусійні аспекти протистояння Червоної армії і Вермахту влітку 1943 – навесні 1944 року / О. Чорний // Наукові записки ЦДУ ім. Володимира Винниченка. Серія : Історія та археологія; відпов. ред. Ковальков О. Л. - Кропивницький : Видавничий дім «Гельветика», 2024. – Спецвипуск : 1944 рік: європейський та

український вимір подій – С. 64-78. – URL: <https://journals.cusu.in.ua/index.php/history/article/view/531>

95. Чорний О. Битва за Дніпро на сторінках закритих радянських видань з історії німецько-радянської війни / О. Чорний // Літопис Волині. - 2023. - Вип. 28. - С. 179 - URL: <http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/428>

96. Чорний О. Битва за Дніпро: політико-ідеологічна складова в історіографії проблеми / О. Чорний // Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. – 2023. – Том 34 (73) № 1 2023. – С. 271 – URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/1_2023/39.pdf

97. Чорний О. Битва за Дніпро 1943–1944 рр.: Пошуки нового воєнно-історичного погляду на проблему / О. Чорний // Воєнно-історичний вісник, – 2024. – Вип. 3(53). – С. 37–48. – URL: <https://viv.nuou.org.ua/article/view/312854/303880>

98. Чорний О. Битва за Дніпро 1943–1944 рр. у західноєвропейських та американських історичних студіях / О. Чорний // Воєнно-історичний вісник, – 2025. – Вип. 57(3). – С. 85–99. – URL: <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2025-57-3-85-99>

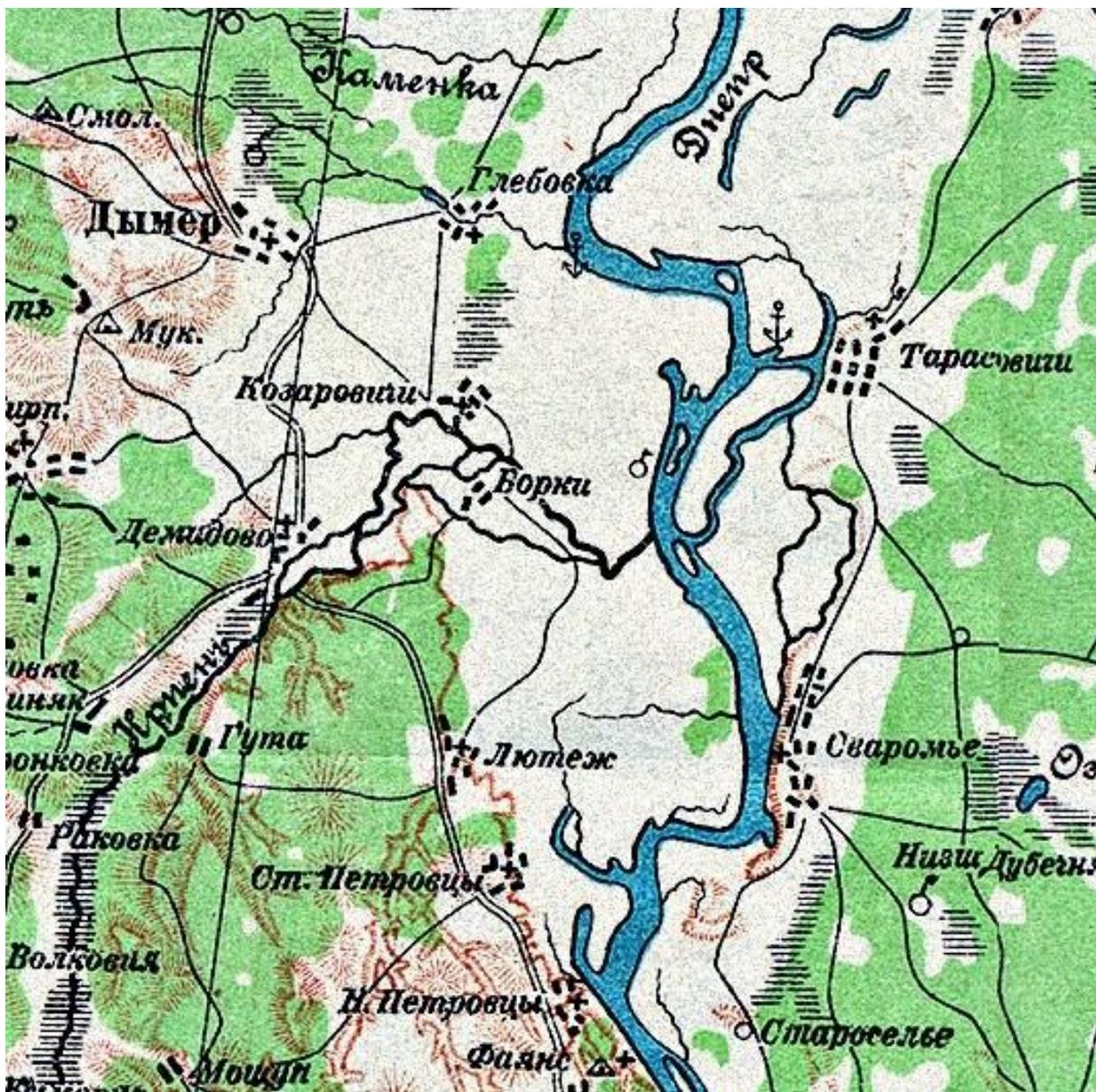
99. Чорний О. Бої за Київ восени 1943 року: до питання хронологічних рамок подій / О. Чорний // Українське військо: сучасність та історична ретроспектива : Збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції 30 листопада 2023 р. – К. : НУОУ, 2024 – С. 292-293 – URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://nuou.org.ua/assets/documents/zbi-4-npc-24-01.pdf>

100. Штеменко С. М. Генеральний штаб у роки війни : кн. 1 і 2 / Сергій Матвійович Штеменко [пер. з рос.] – К. : Вид-во політ. літ. України, 1987. – 910 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Карта місцевості в районі Лютізького плацдарму в 1943 р.

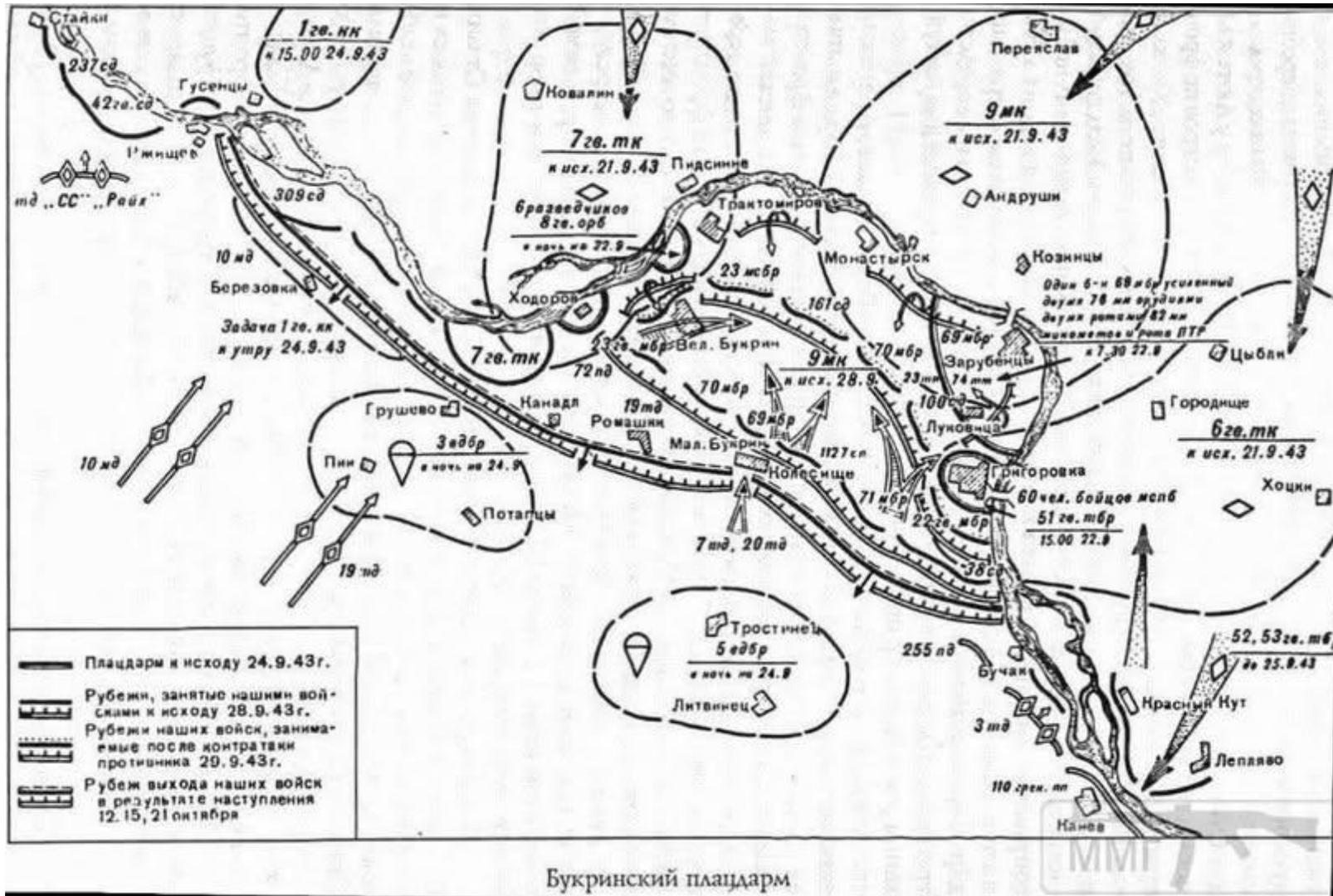

Карта місцевості в районі Букринського плацдарму в 1943 р.

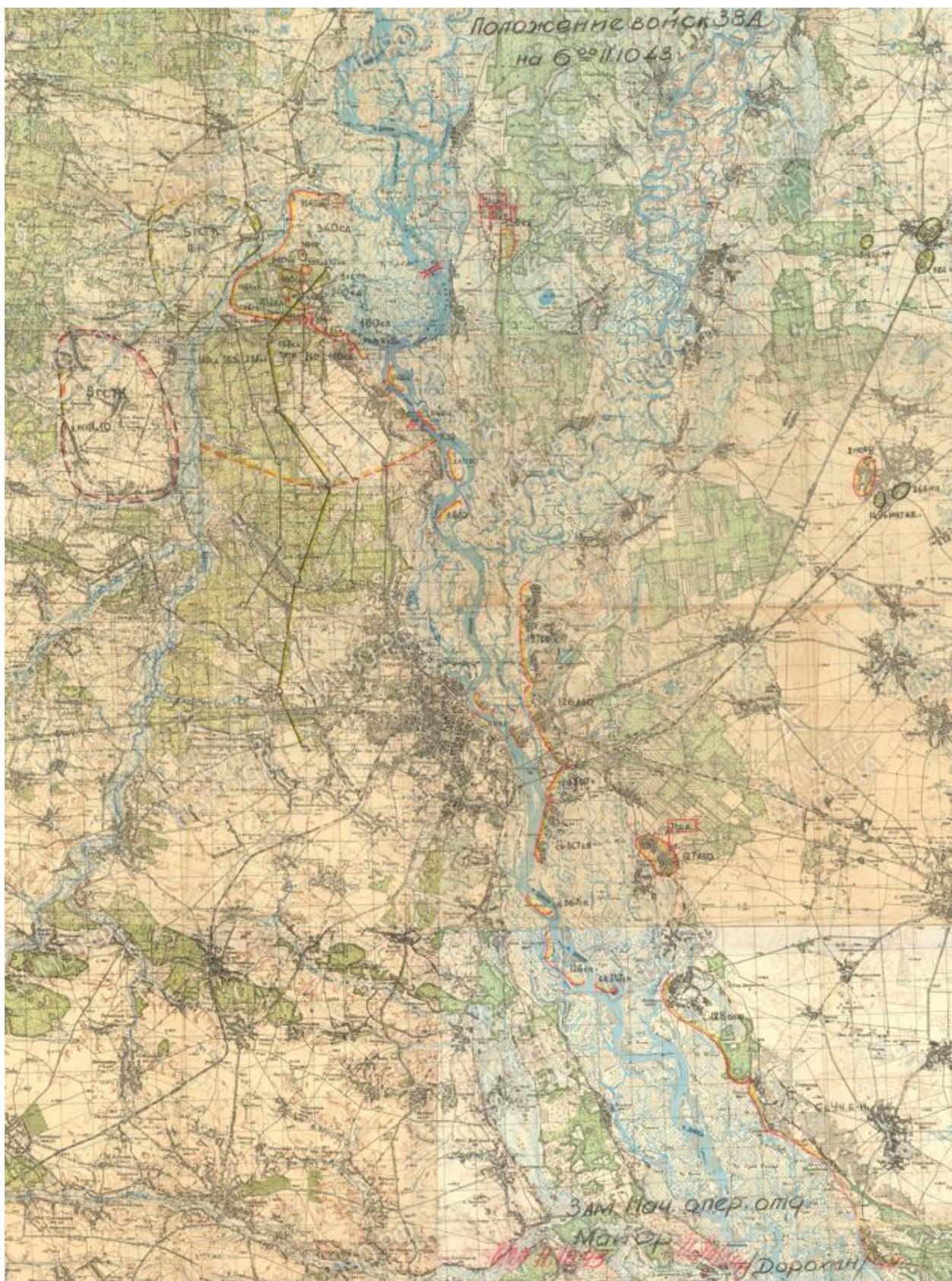

Додаток 4

Схема дій радянських військ у районі Букринського плацдарму у період з кінця вересня по 21 жовтня 1943 р.

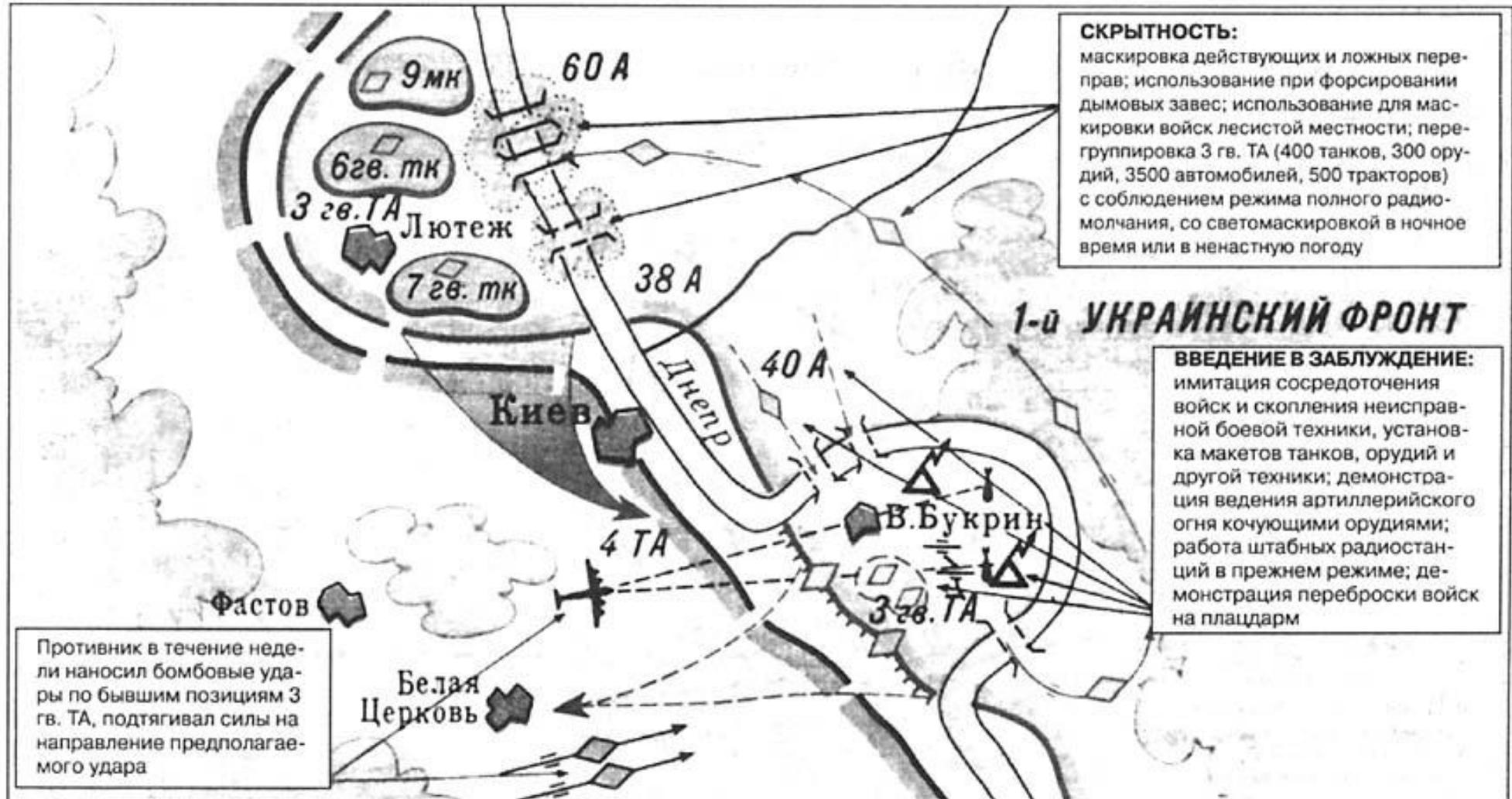

Положення військ 38-ї Армії на 06:00 11 жовтня 1943 р.

Додаток 6

Перегрупування 3-ї гвардійської танкової армії з Букринського на Лютізький плацдарм, кінець жовтня 1943 р.

Загальний хід проведення битви за Київ восени 1943 р.

